

Popiołek, Elżbieta

Rolnictwo województwa płockiego w latach 1815-1830

Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku 10, 5-81

1982

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WSTĘP

Problemom rolnictwa w pierwszych latach istnienia Królestwa Polskiego poświęcono już sporo miejsca w pracach historyków i ekonomistów. Zaznaczyć trzeba, iż sprawy rolnictwa poruszane były również w pracach omawiających inne problemy, które jednak w pewien sposób wiązały się z produkcją rolną, i tym sposobem znalazły się w polu zainteresowań badaczy. Prace te dotyczyły w zasadzie produkcji rolnej na obszarze całego Królestwa, autorzy zaś aby pokazać wielkość produkcji posługiwali się głównie średnimi krajowymi. Dane dotyczące mniejszych obszarów spotyka się bardzo rzadko, głównie, gdy produkcja rolna odbiegała w nich jaskrawo od średniej krajowej. Njeco więcej miejsca specyficie regionalnej w produkcji rolnej poświęcili w swych pracach Grabski¹ i Strzeszewski².

Na podstawie dotychczasowych prac wiadomo, że pod względem produkcji i kultury rolnej przodowały w tym okresie województwa: kaliskie i mazowieckie, w których najwcześniej wprowadzano nowe metody uprawy roli; rozwijano hodowlę owiec, a produkcja rolna odznaczała się najwyższą wydajnością. Mało natomiast pisano o sytuacji w innych województwach. Wprawdzie ze względu na dość dużą niedokładność dziewiętnastowiecznej statystyki, zwłaszcza tej z pierwszej połowy stulecia, prace dotyczące większego obszaru niwelują w pewnym stopniu nieścisłości statystyki, a co za tym idzie, są bardziej reprezentatywne, ale ginie wtedy specyfika regionalna. Prace tyczące się mniejszych obszarów są może mniej pełne, lecz mimo to pozwalają zobaczyć zróżnicowania regionalne.

Do badań stanu i poziomu rolnictwa w początkach istnienia Królestwa Polskiego wybrano województwo płockie, aby zobaczyć jak przedstawiał się ten problem w województwie nie wyróżniającym się niczym szczególnym pośród innych. Niniejsza praca ma pokazać nie tylko stan rolnictwa, ale także kierunki jego rozwoju, gospodarke ziemią, strukturę własności gruntów, sprawy ludnościowe.

Przy pisaniu pracy wykorzystano materiały archiwalne: zespoły Rady Stanu Królestwa Polskiego, Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu oraz Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Większość z tych materiałów, to dane opisowe zaczerpnięte z raportów zdawanych przez Komisje Wojewódzkie KRSW lub KRPiS, albo też z raportów tychże komisji rządowych zdawanych Radzie Stanu. Materiałów statystycznych jest niezwykle mało i to w dodatku niezbyt dokładnych, często niekompletnych. Zaznaczyć również trzeba, że dane statystyki rolnej z lat 20-tych XIX w. w przypadku woj. płockiego tyczą się całości jego obszaru, mimo bowiem ponagleń KRSW, Komisja Woj. Płockiego nie nadsyłała danych tyczących się powiatów, jak to czyniły niektóre inne komisje. Dopiero dane z początku lat 40-tych XIX w. podawane są według powiatów i dlatego wykorzystano je do pokazania specyfiki produkcji rolnej wewnątrz woj. płockiego. Wykorzystano również materiały z zespołu Komisji Wojewódzkiej i Rządu Gubernialnego Płockiego znajdujące się w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Płocku. Są to jednak materiały w zasadzie szczątkowe, gdyż zachowała się tylko niewielka część tego zespołu.

Drugą grupę materiałów wykorzystanych w pracy stanowią współczesne omawianemu tu okresowi źródła drukowane, gdzie dane statystyczne były głównie uzupełnieniem map: J. Colberg: Atlas Królestwa Polskiego³, J. Kościński: Karta Królestwa Polskiego⁴, F. Rodecki: Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego⁵ oraz „Tabella miast, wsi i osad Królestwa Polskiego”⁶. Materiały te zawierają jednak drobne nieścisłości. Przyczyn ich powstania mogło być wiele: pomyłki w sumowaniu kolumn liczbowych, błędy kopisty lub drukarskie. Autorzy niektórych opracowań przyjmowali dane tych pierwszych drukowanych statystyk z całkowitym zaufaniem. Ponieważ w pracy niniejszej wykorzystano niektóre wskaźniki tyczące się całego Królestwa Polskiego, a niekiedy także woj. płockiego, publikowane przez badaczy problemów dziewiętnastowiecznego rolnictwa opierających się na danych wspomnianych statystyk, możliwe jest znalezienie się i tutaj drobnych nieścisłości, których nie ustrzegli się poprzednicy autorki.

Szczególną ostrożność we wspomnianej grupie źródeł budzi „Tabella miast, wsi i osad...” będąca wynikiem działalności powołanego w 1824 r. Biaura Statystycznego przy KRSW. Zawiera ona szereg błędów; brak w niej również wielu miejscowości, które z niewiadomych przyczyn zostały pominięte przez autorów. Przy tym, dane „Tabelli...” trudno odnieść to jednego, określonego roku. Jak udowodnił to Tadeusz Sobczak, materiały statystyczne zawarte w „Tabelli...” wydanej w r. 1827 w znacznej mierze pochodzą sprzed 1824 r.⁷, a więc z okresu przed powsta-

niem Biura Statystycznego. Jako źródło ma więc ona charakter uzupełniający.

Wykorzystano wreszcie monografie i artykuły poświęcone rolnictwu i problemom z nim związanym: Baranowskiego⁸, Bartysia⁹, Chmury¹⁰, Grabskiego¹¹, Grynwasera¹², Pruskiego¹³, Kirkor-Kiedroniowej¹⁴, Kostrowickiej¹⁵, Nowackiego¹⁶, Sobczaka¹⁷, Staszewskiego¹⁸, Ajzena¹⁹, Kempnera²⁰, Radziszewskiego²¹.

WARUNKI ROZWOJU ROLNICTWA W WOJEWÓDZTWIE PŁOCKIM W LATACH 1815—1830

Utworzone na mocy postanowień Kongresu Wiedeńskiego Królestwo Polskie składało się z 8 województw, które w większości zachowały dawne granice departamentów z czasów Księstwa Warszawskiego. Takim też było woj. płockie, pod względem obszaru zajmujące w Królestwie Polskim 4 miejsce po woj. mazowieckim, augustowskim i lubelskim. Pozostały nie tylko granice departamentu, ale także powiatów. Jedynie pow. wyszogrodzki z czasów Księstwa Warszawskiego przemianowano na płocki.

Bardzo trudne jest dokładne ustalenie powierzchni zajmowanej przez woj. płockie. Według danych z 1819 r.²² obszar woj. płockiego szacuje się na 17 670 km², dane z r. 1824²³ ustalają obszar na 16 556 km², dane zaś pomiaru triangulacyjnego²⁴, najbardziej dokładne, dają obszar 16 650 km². Najbardziej zbliżone są do siebie dane Colberga z 1824 r. i dane pomiaru triangulacyjnego, które różnią się zaledwie o 94 km², co jest różnicą niewielką w stosunku do różnicy pomiaru powierzchni całego Królestwa wynoszącej 23 909 km²²⁵. Dane z r. 1819 dają obszar woj. płockiego o 1114 km² większy od danych Colberga i o 1020 km² większy od danych pomiaru triangulacyjnego. Także w skali poszczególnych powiatów różnice między danymi z 1819 r. a z 1824 r. są znaczne²⁶.

Dane pomiaru triangulacyjnego odnoszą się do całego obszaru woj. płockiego, brak zaś takich danych dla poszczególnych powiatów. Z tego względu przyjmujemy dane dotyczące powierzchni z r. 1824 jako najbardziej do nich zbliżone. Wszelkie odstępstwa od tej zasady, które nie dadzą się uniknąć, będą wyjaśnione w przypisach.

W skład woj. płockiego wchodziło 6 powiatów: lipnowski, mławski, ostrołęcki, płocki, przasnyski, pułtuski. Powiaty woj. płockiego pod względem wielkości zaliczały się do najrozleglejszych w KP. Między sobą różniły się jednak znacznie pod względem zajmowanego obszaru. Największym był pow. lipnowski zajmujący powierzchnię 3036 km²²⁷, następnie pow. przasnyski: 2984 km²²⁸, pułtuski: 2815 km²²⁹, ostrołęcki:

2706 km²³⁰, płocki: 2676 km²³¹, najmniejszym — pow. mławski, który liczył 2339 km²³². Powiaty w woj. płockim były jednocześnie obwodami.

Województwo płockie zajmowało północną część Królestwa Polskiego, a jego granice biegły: na północy od Wisły na wysokości Osieka do Lubicza, dalej rzeką Drwęcą do Łapina, następnie na południe od Górzna i Lidzarka Welskiego, które to miejscowości znajdowały się już w granicach Prus Zachodnich, na południe od Działdowa leżącego w Prusach Wschodnich, na północ od Mławy, Janowa, Chorzel aż do Myszynca w pobliżu którego zbiegały się granice woj. płockiego i augustowskiego z Prusami Wschodnimi. Na wschodzie granica woj. płockiego biegła rzeką Skrwą aż do jej ujścia do Narwi, a dalej na południowy wschód od Ostrołęki, następnie na południowy zachód od Zambrowa i Wysokiego Mazowieckiego, które to miejscowości znajdowały się w woj. augustowskim, aż do granicy z Rosją. Na południu granica woj. płockiego biegła rzeką Bug, aż do jej ujścia do Narwi a dalej Narwią do jej ujścia do Wisły (do Tuchina; woj. płockie graniczyło z woj. podlaskim, a dalej z woj. mazowieckim). Od południowego zachodu i zachodu granica woj. płockiego biegła Wisłą (z małym odchyleniem w okolicy Dobrzykowa na zachód od rzeki), aż do granicy z Prusami Zachodnimi.

Gleby w woj. płockim były przeważnie bielcowe i brunatne³³. W pow. lipnowskim znajdowały się gleby bielcowe i brunatne wytworzone z osadów gliniasto-ilastych, a w południowo-wschodniej części powiatu także z osadów piaszczystych. Wyjątek stanowiły niewielkie obszary madów nad Drwęcą i Wisłą. Pow. mławski to gleby bielcowe wytworzone z piasków oraz gleby bagienne nad Wkrą na północ od Ciechanowa aż do okolic Żuromina. W pow. płockim znajdowały się gleby bielcowe i brunatne wytworzone z piasków (na południu pow.), z utworów pyłowych pochodzenia wodnego (w środkowej części pow.), i wytworzone z osadów gliniasto-ilastych (na północy pow.). W pow. pułuskim przeważały gleby bielcowe i brunatne wytworzone z osadów gliniastych, a na wschodzie powiatu także z piasków. Pow. przasnyski to gleby bielcowe i brunatne wytworzone z piasków oraz z osadów gliniasto-ilastych na południu powiatu. Wyjątek stanowiły gleby bagicienne nad Omulwią na zachód od rzeki w okolicach Przasnysza, oraz przy ujściu Narwi i Bugu. Pow. ostrołęcki to przewaga gleb bielcowych i brunatnych wytworzonych z piasków oraz gleby bagicienne w okolicach Ostrołęki.

Olbrzymia przewaga gleb bielcowych i brunatnych, a więc żyznoziemiaczanych, teoretycznie stymulowała w tym województwie rozwój gospodarki ekstensywnej opartej o uprawę żyta.

Dla woj. płockiego z okresu l. 1815—1830 posiadamy dwa rodzaje urzędowych danych statystycznych dotyczących rozległości gruntów

według powiatów, z podziałem na sposób użytkowania. Są to dane z r. 1819⁸⁴, zawierające podział na grunty orne, łąki, lasy i nieużytki, oraz bardziej szczegółowe dane z 1824 r.⁸⁵, gdyż występuje w nich podział na: grunty orne, łąki, lasy, ogrody, zabudowania i drogi, czyli infrastrukturę, oraz pastwiska, wody i błota, czyli rzeczyste nieużytki.

Jak już wspomniano, dane te różnią się znacznie od siebie i to zarówno w przypadku wielkości względnych, jak i bezwzględnych. Szczególne wątpliwości budzą dane z r. 1819, niewątpliwie zawyżone. Niemniej jednak, można wykorzystać wielkości procentowe do pewnych porównań, pamiętając oczywiście, że nie są to dane całkowicie ścisłe. Zaznaczyć trzeba, że niesłuszny wydaje się stosunek Zofii Kirkor-Kedroniowej⁸⁶ do rozbieżności między danymi z l. 1819 i 1824, gdyż nie tylko mylnie odniosła ona dane z r. 1824 do r. 1826⁸⁷ i nie analizując różnic w pomiarach i ich przyczyn, prawie bez żadnych zastrzeżeń porównała je ze sobą, włączając różnice zachodzące między tymi danymi do nieużytków. Wydaje się, że znacznie dokładniejsze i pewniejsze będzie operowanie danymi procentowymi, niż niwelowanie różnic poprzez włączanie wszelkich niezgodności do grupy nieużytków. Ponieważ kryteria, według których dzielono grunty w danych z r. 1819 i z r. 1824 są różne, o czym już wspomniano, można więc porównywać w ciągu pięciolecia 1819—1824 tylko: grunty orne, łąki i lasy, gdyż nie wiadomo, jaki procent w danych z 1819 r. zajmowały prawdziwe nieużytki.

Na podstawie tabel 1—3 można stwierdzić, że pod względem wielkości powierzchni gruntów ornych w stosunku do powierzchni całego obszaru, woj. płockie zajmując w r. 1824 trzecie miejsce po woj. mazowieckim i kaliskim, predysponowane było do rozwoju gospodarki rolnej. W 1819 r. grunty orne zajmowały w woj. płockim 39⁰/₀ ogólnej powierzchni całego obszaru, podczas gdy w KP tylko 33,8⁰/₀. W ciągu pięciolecia 1819—1824 powierzchnia gruntów ornych w woj. płockim powiększyła się do 41⁰/₀, w Królestwie zaś do 34,7⁰/₀. Łąki w r. 1819 zajmowały 5,4⁰/₀ i tyleż samo w r. 1824; w KP natomiast łąki zajmowały w r. 1819 5,9⁰/₀ ogólnej powierzchni, a w r. 1824 — 5,0⁰/₀. Również pod względem zalesienia woj. płockie znajdowało się w korzystniejszej sytuacji, gdyż w 1819 r. lasy zajmowały tu 35,2⁰/₀, podczas gdy w Królestwie tylko 30⁰/₀, a w r. 1824 w woj. płockim zajmowały 29⁰/₀, w KP zaś 27,1⁰/₀. Z bardziej szczegółowych danych wynika, że w r. 1824 woj. płockie miało mniej ogrodów (2,5⁰/₀) w stosunku do KP (3,2⁰/₀), mniej miało również dróg i zabudowań (4,1⁰/₀, KP — 5,0⁰/₀), ale także mniej nieużytków (18⁰/₀, KP — 25,0⁰/₀).

Wśród powiatów woj. płockiego sytuacja kształtowała się następująco: pow. przasnyski w 1824 r. miał 63,6⁰/₀ gruntów ornych i 10,5⁰/₀ łąk, pow. lipnowski — 53,1⁰/₀ gruntów ornych przy małym udziale łąk, pow.

ostrołęcki — 18,3% gruntów ornych (w 1819 r. tylko 10,4%), 1,4% łąk i 34,9% nieużytków, pow. plocki — 35% gruntów ornych, 1,9% łąk i aż 39% nieużytków. Pow. mławski miał 28,6% gruntów ornych i 11,8% łąk, co predysponowało ten powiat do rozwoju hodowli.

Przeprowadzając analizę danych statystycznych w oparciu o wielkości względne, można stwierdzić, że w r. 1824 w stosunku do r. 1819 we wszystkich powiatach woj. plockiego, z wyjątkiem pow. mławskiego, nastąpił przyrost gruntów ornych. W pow. mławskim, w którym ten przyrost nie nastąpił, równocześnie zaistniał najmniejszy ubytek lasów (różnica w r. 1824 w stosunku do r. 1819 wyniosła — 0,1%)³⁸. W całym woj. plockim, według danych urzędowych, przyrost gruntów ornych zaznaczył się w tym okresie różnicą 2%, przy zmniejszeniu się obszarów zalesionych dającym różnicę aż 6,2% i przy zupełnym braku przyrostu łąk. Wynika stąd, że ubytek lasów nie został w pełni wykorzystany na powiększenie obszaru przeznaczonego na cele rolnicze. Wprawdzie dla r. 1819 statystyka urzędowa łączy rzeczywiste nieużytki z infrastrukturą i ogrodami³⁹ i nie można ich w pełni porównywać z właściwymi nieużytkami, można jednak stwierdzić, że kosztem lasów wzrosła znacznie ich powierzchnia. W r. 1824 nieużytki stanowiły 18%, a w r. 1819 łącznie z ogrodami i infrastrukturą — 20,4%. W r. 1824 nieużytków, ogrodów, dróg i miejsc zabudowanych było łącznie 24,6%. Szczególnie duży wzrost nieużytków widać w pow. lipnowskim, przasnyskim i pułtuskim, gdzie w r. 1819 nieużytków, ogrodów i gruntów zajętych pod infrastrukturę było w granicach 3%, a w r. 1824 w pow. lipnowskim i przasnyskim samych nieużytków było w granicach 6%, a w pow. pułtuskim nawet ponad 8,5%. W powiatach tych nastąpił równocześnie szczególnie duży wyręb lasów, a wyrębiska zostawały przeważnie nieużytkami.

W przeciwieństwie do w/w powiatów, w pow. ostrołęckim znaczny przyrost gruntów ornych, wyrażający się w r. 1824 w stosunku do 1819 r. różnicą 7,9%, nastąpił kosztem zagospodarowywania nieużytków. Ubytek lasów zaznaczył się w tym przypadku różnicą tylko 0,5%. W pow. mławskim i plockim ubytek lasów odpowiada w zasadzie przyrostowi gruntów ornych.

W 1819 r. pod względem powierzchni lasów w stosunku do całej powierzchni obszarów zalesionych w województwie powiaty zajmowały kolejno następujące miejsca: pułtuski, lipnowski, ostrołęcki, mławski, przasnyski i plocki. W 1824 r. kolejność ta uległa zmianie i przedstawia się następująco: pow. pułtuski, ostrołęcki, lipnowski, mławski, plocki i przasnyski. Niemniej jednak, jeszcze w r. 1824 lasy zajmowały w czterech pierwszych z wymienionych powiatów ponad 30% ogólnej ich powierzchni. Jedynie w pow. plockim, gdzie lasy stanowiły 16,6% ogólnej powierzchni i przasnyskim — 14% powierzchni powiatu. stan zalesienia

był bardzo niekorzystny i mógł mieć wpływ zarówno na strukturę gleb, wilgotność i warunki klimatyczne, jak i na gospodarkę leśną, ograniczając w przyszłości pozyskiwanie surowców leśnych, tradycyjnie eksportowanych z Mazowsza do Prus, lub drogą morską do innych krajów europejskich.

Większe skupiska leśne⁴⁰ w woj. plockim znajdowały się w: pow. lipnowskim wzdłuż Wisły od Bogucina do granicy powiatu, oraz we wschodniej jego części na północ od Dobrzynia n. Wisłą i na wschód od Skępego i Rypina. W pow. mławskim większe skupiska leśne ciągnęły się od Raciaża do Bieżunia, oraz od Grzyna i Mdzewa do Radzanowa. Wielkie skupisko leśne w pow. ostrołęckim zajmowało obszar od granicy z obwodem łomżyńskim (woj. augustowskie) na północ od Andrzejewa do Bugu i granicy z pow. pułtuskim. W pow. plockim większe skupiska leśne znajdowały się po obu stronach Wkry w pobliżu jej ujścia do Wisły. W pow. pułtuskim większe skupiska leśne ciągnęły się czterema większymi pasami: 1 — od Różana do Makowa, 2 — wzdłuż Bugu aż do jego ujścia, 3 — na południe od Nasielska do Narwi, 4 — na północ i wschód od Pułtuska. W posiadającym najmniejszy procent obszarów leśnych powiecie przasnyskim, brak było wogóle większych skupisk obszarów zalesionych.

W ciągu lat 1824—1839 w woj. plockim jako całości nie przybyło ani gruntów ornych, ani łąk — ubytek zaś lasów zaznaczył się różnicą tylko 0,1⁰/₀⁴¹. Świadczy to o zahamowaniu prowadzonej dotąd rabunkowej eksploatacji lasów, ale także i o tym, że zagospodarowywania nieużytków w dalszym ciągu nie prowadzono. Wraz z zahamowaniem wyrębów przestała wzrastać powierzchnia pól uprawnych. Powierzchnia nieużytków w r. 1839 wynosiła 24,6⁰/₀ całego obszaru woj. plockiego⁴², a więc tyle samo co w r. 1824. Niestety, z braku danych szczegółowych, nie można stwierdzić jak przedstawiała się sytuacja w skali powiatów. Inaczej natomiast przedstawiała się sytuacja w Królestwie, gdzie w przeciwieństwie do lat 1819—1824, w l. 1824—1839 następuje przyrost i to nie tylko gruntów ornych i łąk, lecz także nieznaczny przyrost lasów⁴³. Wyjątek stanowi wspomniane uprzednio woj. plockie. W woj. kaliskim zaś przyrost lasów w r. 1839 zaznaczył się nawet różnicą 1,2⁰/₀ w stosunku do r. 1824⁴⁴. Ponieważ nie następuje ubytek lasów, a nawet ich niewielki wzrost, powiększanie się obszaru gruntów ornych i łąk, a także samych lasów musiało nastąpić na drodze zagospodarowywania nieużytków.

Pod względem powierzchni zajmowanej przez grunty orne, mimo pewnych zmian w l. 1819—1824, na które już wskazywano, powiaty zajmowały te same miejsca. Również pod względem powierzchni zajmowanej przez łąki, która w ciągu pięciolecia 1819—1824 wewnątrz po-

wiatów prawie nie uległa zmianie, a w skali województwa pozostała ta sama, kolejność powiatów nie zmieniała się.

Królestwo Polskie w chwili swojego powstania miało wielkie trudności z komunikacją między poszczególnymi miejscowościami. Sieć dróg była bardzo rzadka i były to drogi na ogół nieutwardzone, jesienią i wiosną trudne do przebycia⁴⁵. Pod tym względem sytuacja w woj. płockim nie odbiegała od sytuacji innych województw. W niewiele tylko lepszej sytuacji znajdowały się: pow. lipnowski, ostrołęcki, pułtuski i płocki, przez które przepływały spławne rzeki, tj. Wisła, Bug i Narew, zapewniając przynajmniej przez część roku komunikację wodną. Powiaty mławski i przasnyski miały natomiast poważne kłopoty w komunikacji nawet z innymi częściami woj. płockiego. Dopiero lata następne, w których na mocy dekretów szarwarkowych rozpoczęto porządkowanie i budowę dróg, przyniosły pewną poprawę⁴⁶.

Ważniejsze drogi biegnące przez teren woj. płockiego łączyły Płock z innymi miastami powiatowymi, granicami państwa, oraz docierały do granic woj. mazowieckiego, gdzie łączyły się z drogami prowadzącymi do Warszawy. Dróg tych było siedem⁴⁷:

1 — z Płocka przez Dobrzyń n. Wisłą, Kikoł do Dobrzyń n. Drwęcą, gdzie znajdowała się komora celna i dalej do granicy z Prusami Zachodnimi, z odgałęzieniem w Zbójnie do Lubicza, w którym znajdowała się komora celna.

2 — z Płocka przez Bodzanów, Wyszogród, Sochaczew (ostatnie miasto już w woj. mazowieckim), gdzie łączyła się z drogą prowadzącą do Warszawy.

3 — z Płocka przez Gąbin (w woj. mazowieckim), gdzie łączyła się z drogą główną prowadzącą do Warszawy.

4 — z Płocka przez Sierpc, Biezuń, Szreńsk, Mławę, w której znajdowała się komora celna, do granicy z Prusami Wschodnimi.

5 — od granicy z Prusami Wschodnimi przez Mławę, Przasnysz, Maków, Pułtusk, Serock do Warszawy.

6 — z Myszyńca przez Ostrołękę, Różan do Pułtuska.

7 — od granicy z woj. augustowskim przez Nur, Ostrów Maz. do Ostrołęki.

Drogi te były jednocześnie ważniejszymi drogami pocztowymi.

Omawiając warunki rozwoju rolnictwa w l. 1815—1830, wspomnieć należy również o sytuacji społeczno-gospodarczej w Królestwie Polskim i o polityce rolnej rządu.

W chwili swego powstania Królestwo znajdowało się w bardzo trudnej sytuacji gospodarczej. Kraj był wyludniony na skutek działań wojennych⁴⁸, zaznaczył się upadek handlu, rolnictwo było zadłużone⁴⁹. Sy-

tuację pogarszało stacjonowanie okupacyjnych wojsk rosyjskich, które dokonywały rekwizycji i poboru podatku na wiele lat naprzód.

Już rząd Księstwa Warszawskiego, aby ratować przed ruiną wielką własność ziemską zadłużoną jeszcze od czasów pruskich, przedłużył moratorium⁵⁰, spychając na chłopów ciężar kosztów wojennych i utrzymania państwa. Spowodowało to miejscami całkowitą ruinę gospodarstw chłopskich. Na obszarach dotkniętych działaniami wojennymi, głównie w kaliskim i plockim, wzrastała liczba pustek. Dziedzice i rząd przerzucając ciężary spoczywające na opustoszałych gospodarstwach na innych chłopów, doprowadzali do wzrostu porzucania przez nich ziemi. Ruina gospodarstw chłopskich groziła upadkiem rentowności gospodarki folwarcznej, opartej na pracy chłopów pańszczyźnianych. Groźba ruiny gospodarki folwarcznej i wrzenia na wsi, zmusiły Radę Najwyższą Tymczasową Księstwa Warszawskiego do zajęcia się sprawą chłopską. W 1814 r. Rada uzyskała od cara Aleksandra I uchylenie niektórych podatków spoczywających na chłopach⁵¹.

Środki zaradcze, podejmowane najpierw przez rząd Księstwa Warszawskiego a następnie Królestwa Polskiego, nie przyniosły pożądaných rezultatów. Rolnictwo przeżywało okres depresji ekonomicznej. Rynek wewnętrzny, krępowany przez stosunki feudalne zawęził się jeszcze na skutek barier celnych na granicach KP z innymi ziemiami polskimi znajdującymi się pod różnymi zaborami. Pruskie bariery celne i ciągłe przeszkody w korzystaniu z portu w Gdańsku, oraz zmniejszenie się chłonności rynku europejskiego na skutek prohibicyjnej polityki celnej rządu angielskiego, spowodowały zmniejszenie się tradycyjnego eksportu produktów rolnych, co odbiło się głównie na dochodach wielkiej własności. Zadłużenie się rolnictwa sprawiło, że w początkowych latach istnienia Królestwa, większość folwarków, zwłaszcza ekonomicznie słabszych prowadziło gospodarkę ekstensywną, prawie bez żadnych nakładów kapitałowych.

Ten typ gospodarki charakteryzował się zacofaną techniką, utrzymywaniem się trójpolówki jako systemu uprawy, pańszczyzną, oraz niskim i źle utrzymywanym pogłowiem bydła. W większości bowiem role dworskie obrabiał sprzężaj chłopski, a tylko niektóre większe folwarki w Kaliskiem, na Kujawach, w Gostynińskim i Lipnowskim zapoczątkowały przechodzenie na własny sprzężaj. Ogromna przewaga zbóż w produkcji roślinnej stwarzała konieczność ugorowania części gruntów i trzymania się trójpolówki. Niewielka ilość, w dodatku nienajlepszego i źle utrzymanego inwentarza, sprawiała, że gleby były źle nawożone, a wydajność ziemi niewielka. Na lepszych glebach i przy bardziej intensywnej uprawie osiągnano 4 ziarna z jednego, na gruntach zaś gorszych i przy formach uprawy tradycyjnych — 2 ziarna.

Mówiąc o warunkach rozwoju rolnictwa w Królestwie Polskim, wspomnieć trzeba o rozpiętości w kulturze rolnej pomiędzy nie tylko poszczególnymi częściami kraju, ale nawet okolicami, na co uwagę zwrócił już Czesław Strzeszewski⁵². Różnice w kulturze rolnej były bowiem głównym czynnikiem różnicującym wydajność ziemi. Powodowały je m.in. trudności komunikacyjne przy jednoczesnym tworzeniu się lokalnych rynków konsumpcyjnych i ożywiającym się z biegiem lat handlu.

W pierwszych latach istnienia Królestwa Polskiego zaznaczył się spadek produkcji zbożowej, który zbiegł się z latami nieurodzaju (1816—1817) i wpłynął dodatnio na kształtowanie się cen. Od r. 1818 zaczyna się powolny spadek cen⁵³, spowodowany pruską barierą celną na drodze spławu do Gdańska, zaś od r. 1820 spadek cen osiąga coraz większe natężenie i trwa do lat 1824—1825. Potem ceny zaczynają powoli rosnąć aż do r. 1828, by w r. 1829 znów spaść, i chociaż nastąpiła pewna poprawa w r. 1830, to jednak ceny nie osiągnęły stanu z r. 1828.

Spadek cen na zboże (zarówno na rynku wewnętrznym jak i zewnętrznym) spowodował dysproporcję pomiędzy obciążeniami gospodarki a możliwościami dochodu, stawiając gospodarstwa chłopskie w obliczu katastrofy, natomiast część wielkiej własności szukając drogi ucieczki przed ruiną gospodarki, przestawiła się na gospodarkę bardziej intensywną: „Postęp to jednak bardzo powolny, zwłaszcza nowe uprawy pojawiają się gdzieindziej, są to raczej próby niż zdecydowana tendencja rozwojowa. Są to usiłowania przytem głównie zamożniejszych właścicieli. Natomiast przytoczyć tego nie można o gospodarstwach uboższych właścicieli, szczególnie włościan z pracy około roli żyjących. Spotyka się więc z jednej strony racjonalne płodozmiany, uprawy koniczyzny, owce szlachetne, młocarnie, udoskonalone narzędzia i systemy uprawy, nawet w okolicach o niższej kulturze rolnej, ale z drugiej strony znaczna większość rolnictwa pozostaje jeszcze na bardzo niskim poziomie, nie widać tu żadnego postępu”⁵⁴.

Spadek cen zbożowych spowodował zmiany w kierunkach produkcji roślinnej i zwierzęcej. Folwarki zaczęły przestawiać się na uprawę kartofli w związku z rozwojem gorzelnictwa i szerszym zastosowaniem ich w codziennym spożyciu. Produkcja kartofli pomiędzy r. 1811 a 1827 wzrosła trzykrotnie, ceny ich zaś jako zależne głównie od potrzeb rynku wewnętrznego uległy mniejszym wahaniom niż ceny zbóż. Głównie w folwarkach rozwijała się również szybko hodowla owiec w związku z zapotrzebowaniem na wełnę rozwijającego się w Polsce sukiennictwa.

Zapoczątkowany przez wielką własność proces przestawiania gospodarki feudalnej na kapitalistyczną dokonywał się przy pomocy rządu. Wprowadzając ulgi i kredyty⁵⁵ dla gospodarstw folwarcznych i umożliwiając im w ten sposób wyjście z kryzysu, w jakim znalazły się przede

wszystkim gospodarstwa obciążone długami hipotecznymi, rząd zrzucił na barki chłopstwa ogromne ciężary podatkowe. Chłopi płacili bowiem ponad 45% podatków, podczas gdy ich udział w dochodzie narodowym wynosił zaledwie 25%. Płacili ponadto składki gminne, szkolne, opłatę na stróżę, za transport więźniów i włóczęgów, oraz dziesięcinę kościelną, zamienioną w r. 1817 na osep lub gotówkę. Zalegających z opłatą często usuwano z gruntu lub stosowano egzekucję wojskową czy sekwestr majątku⁵⁶. W chłopów przede wszystkim godziło wiele ustaw. Między innymi w 1818 r. wprowadzono ustawę o księgach ludności, utrudniającą przenoszenie się chłopów z gminy do gminy.

Okres l. 1815—1830 to czasy tzw. urządzania dóbr, czyli regulowania stosunków między dworem a chłopami, którym często towarzyszyły rugi.

W r. 1828 wydano rozporządzenie o sprzedaży dóbr narodowych, nie licząc się zupełnie z zamieszkałymi w nich chłopami. Znajdujące się w ciężkiej sytuacji gospodarczej Królestwo Polskie zostało w r. 1821 zagrożone utratą samodzielności, o ile nie zrównoważy budżetu. Dodatkową trudność w tej sytuacji sprawiał młody przemysł, zaledwie się rozwijający, który w przyszłości miał stać się ważnym źródłem dochodu narodowego. Na jego rozbudowę potrzebne były jednak znaczne kapitały. Ponieważ rząd nie chciał dopuścić do katastrofy wielkiej własności ziemskiej, która i tak była obciążona długami wynoszącymi w chwili powstania KP w woj. popruskich 68% wartości dóbr, a w woj. pogalicyjskich 59% wartości (w 1828 r. tylko 6% dóbr miało czyste hipoteki, a 16% było zadłużone powyżej swej wartości), minister prezydujący w KRPiS, ks. Lubecki, w interesie ziemian i rodzącej się burżuazji, ciężarami przeznaczonymi na rozbudowę przemysłu i zrównoważenie budżetu obarczył chłopów, przykręcając śrubę podatkową. Tak więc, o ile gospodarka folwarczna chroniona przez rząd i dysponująca od r. 1825 kredytami, miała wszelkie dane rozwoju, to gospodarka chłopska przeciążona nadmiernymi powinnościami przeżywała poważne trudności.

Kryzys, który w l. 1815—1830 zaznaczył się w rolnictwie Królestwa Polskiego, przejawiał się nie tylko spadkiem cen na produkty rolne a w szczególności zboże. Towarzyszył mu wzrost nieużytków, głównie na skutek nie zagospodarowywania obszarów po rabunkowej eksploatacji lasów. Dochody ze sprzedaży drewna miały bowiem w pewnej części zrównoważać wpływy do kas wielkiej własności, które na skutek obniżenia się cen na zboże uległy zmniejszeniu. Do powstawania nieużytków przyczyniło się także, choć w mniejszym stopniu, opuszczanie gospodarstw przez chłopów nie mogących podoląć zwiększającym się powinnościom feudalnym. Mały bowiem udział ludności najemnej zatrudnionej w gospodarstwach folwarcznych powodował niemożność zagospo-

darowania posiadanych przez właścicieli ziemskich obszarów. Kryzys powiększał słaby rynek wewnętrzny, spowodowany małym zurbanizowaniem Królestwa.

Mimo jednak spadku cen na produkty rolne, w skali całego Królestwa zaznaczył się rozwój produkcji rolniczej, i to zarówno roślinnej jak i zwierzęcej. Szczegółowo o tym, jak przedstawiała się sytuacja rolnictwa w woj. płockim powiedzą następane rozdziały.

LUDNOŚĆ WOJEWÓDZTWA PŁOCKIEGO W LATACH 1815—1830

Po wojnach napoleońskich Królestwo Polskie weszło w pierwszy okres swego istnienia ze znacznymi stratami ludnościowymi. Były one spowodowane przede wszystkim werbunkiem rekruta w celu uzupełnienia walczących armii, oraz wyższą śmiertelnością ludności cywilnej na skutek chorób⁵⁷. W końcu 1819 r.⁵⁸ liczba ludności Królestwa była zaledwie o 3,9⁰/₀ wyższa niż w r. 1810, w woj. płockim — o 3,4⁰/₀. Ludność woj. płockiego stanowiła w r. 1810 około 11,65⁰/₀ ludności Królestwa, w r. 1819 — 11,60⁰/₀. Od tej pory procentowy udział ludności woj. płockiego w skali Królestwa aż do r. 1822 spadał, by osiągnąć w nim 11,3⁰/₀. Lata następne przyniosły ponowny wzrost udziału procentowego ludności woj. płockiego w globalnej liczbie ludności kraju, stanowiąc w r. 1829 — 11,3⁰/₀.

Od r. 1819 aż do r. 1829, zarówno w woj. płockim, jak i całym Królestwie daje się zauważyć rozwój demograficzny. W okresie tym ludność woj. płockiego wzrosła o 22,7⁰/₀, a ludność całego kraju o 20,25⁰/₀. Ten ogromny wzrost liczby ludności⁵⁹ najlepiej można zilustrować omawiając gęstość zaludnienia, jako chyba najlepszy wskaźnik dynamiki rozwoju demograficznego danego obszaru. W r. 1810 gęstość zaludnienia na obszarze KP wynosiła 26,6 osób na km², a w woj. płockim — 23,3 osoby na km². W 1819 r. zarówno w woj. płockim (24,1 osoby na km²), jak i w Królestwie (27,6 osoby na km²) gęstość zaludnienia nie tylko osiągnęła poziom z r. 1810, ale nawet nieco wzrosła. Od r. 1819 aż do r. 1829 tak w woj. płockim, jak i w całym kraju gęstość zaludnienia stale wzrastała i w r. 1829 wyniosła 29,6 osoby na km² w woj. płockim i 33,2 osoby na km² w Królestwie.

Woj. płockie należało do średnio zaludnionych w kraju i miało gęstość zaludnienia zawsze poniżej średniej krajowej. Najgęściej zaludnione było woj. mazowieckie (39 osób na km² w r. 1824), co niewątpliwie było wywołane wpływem Warszawy, następnie woj. krakowskie i kaliskie. Woj. lubelskie, augustowskie, płockie i sandomierskie należały

do średnio zaludnionych w kraju. Najślabiej zaludnione było woj. podlaskie (25 osób na km² w r. 1824).

W woj. płockim liczba ludności i gęstość zaludnienia rozłożone były nierównomiernie. Najwięcej ludności skupiały zawsze powiaty: lipnowski — największy w całym województwie, i płocki — mimo iż był on jednym z najmniejszych powiatów, ale dużą rolę odgrywał w nim Płock, największe miasto w województwie, liczbą ludności znacznie przewyższający inne miasta. Najgęściej zaludnionymi powiatami były natomiast: mławski (32,5 osoby na km²) i płocki (31,9 osoby na km²), w których liczba osób na jednostkę powierzchni odpowiadała w 1827 r. mniej więcej średniej krajowej (33,2 osoby na km²). Najmniej ludności skupiał przez wiele lat pow. ostrołęcki, ale już w r. 1827 najmniej ludności posiadał pow. przasnyski. Powiat ten był też przez wiele lat najślabiej zaludniony (w 1824 r. — 22,6 osób na km²), ale już w r. 1827 najślabiej zaludniony był pow. pułtuski (26,3 osób na km²). Przyrost ludności w poszczególnych powiatach woj. płockiego także był nierównomierny. W ciągu lat 1819—1827 najwięcej ludności przybyło w pow. lipnowskim — 17 065 osób, co stanowi 22,69⁰/₀ w stosunku do r. 1819, oraz w płockim — 13 274 osoby, tj. 18,40⁰/₀. Najniższy przyrost ludności wystąpił w pow. przasnyskim — 7311 osób, co stanowi 12,37⁰/₀ w stosunku do r. 1819 i w pułuskim — 9311, tj. 14,37⁰/₀.

Rozważania na temat ludności w woj. płockim nie są pełne. Jakość danych statystycznych z omawianego okresu nie pozwala na prezentację stopy wzrostu ludności. Znaczne migracje powodowały, że stopa wzrostu nie odzwierciedlałaby przyrostu naturalnego. Nie istnieją bowiem dla tego okresu dane statystyczne, które ukazywałyby oddzielnie liczbę urodzeń, a oddzielnie liczbę ludności zmieniającą miejsce zamieszkania.

Pisząc o ludności zamieszkującej ziemię zaboru rosyjskiego nie można pominąć problemu ludności żydowskiej, która stanowiła wtedy prawie 10⁰/₀ ludności Królestwa Polskiego. Na podstawie danych statystycznych z lat 1821—1827 można stwierdzić, że w tym okresie zaznacza się w Królestwie zarówno wzrost liczby ludności żydowskiej, jak i jej procentowego udziału w liczbie globalnej. W ciągu 6 lat (1821—1827) liczba ludności żydowskiej wzrosła o 26,3⁰/₀; jej udział procentowy z 8,27⁰/₀ globalnej liczby ludności w 1821 r. do 9,37⁰/₀ w r. 1827.

Podobnie przedstawiała się sytuacja w woj. płockim, gdzie w l. 1821—1827 liczba ludności żydowskiej wzrosła o 14⁰/₀, a jej udział w globalnej liczbie ludności województwa podniósł się z 9,15⁰/₀ w r. 1821 do 9,17⁰/₀ w r. 1827.

Ludność narodowości żydowskiej na skutek polityki rządu KP skupiała się głównie w miastach^{oo}, na wsi stanowiła w woj. płockim zaledwie

2,0% ogółu mieszkańców i 18,19% ogółu ludności żydowskiej zamieszkującej to województwo. W miastach woj. plockiego w r. 1827 żyło 81,81% ludności żydowskiej, stanowiąc 43,19% całej ludności miejskiej.

W 1827 r. najwięcej ludności żydowskiej zamieszkiwało miasta pow. plockiego — 29,88% ogółu ludności żydowskiej mieszkającej w miastach tego województwa. Ludność ta stanowiła jednak 48,07% ogółu mieszkańców miast pow. plockiego. Największy udział procentowy tej ludności w miastach występował w pow. pułtuskim — 50,93% ludności miejskiej, a najmniejszy w ostrołęckim — 29,39%. W 10 miastach⁶¹, tj. w 23,25% ogólnej liczby miast, liczba ludności żydowskiej przekraczała liczbę ludności wyznań chrześcijańskich, często nawet kilkakrotnie.

Zagadnienie ludności żydowskiej nie wyczerpuje problemu narodowościowego. Wprawdzie w l. 1815—1830 w żadnej ze statystyk nie ma rubryki określającej narodowość mieszkańców Królestwa, niemniej jednak na podstawie wyznania można w przybliżeniu oznaczyć narodowość danej grupy ludności. Najłatwiej dokonać tego w przypadku ludności żydowskiej, która jest jednocześnie grupą wyznaniową i narodowościową.

W r. 1827 w woj. plockim, wg danych urzędowych, chrześcijanie stanowili 90,82% ludności, ale tylko 84,14% wyznawało religię rzymsko-katolicką. W Królestwie sytuacja kształtowała się podobnie: chrześcijanie stanowili 90,52%, ale religię rzymsko-katolicką wyznawało tylko 84,09%. Wyznająca tę religię ludność była głównie narodowości polskiej, chociaż pewien odsetek, trudny do określenia stanowiła ludność przybyła do Królestwa w pierwszych latach jego istnienia w ramach kolonizacji z krajów południowoniemieckich, Bawarii, Wirtembergi, a zapewne i z Francji.

Drugą najliczniejszą grupę ludności chrześcijańskiej stanowiła ludność wyznania ewangelicko-augsburskiego (luterńskiego). W woj. plockim ludność ta stanowiła 6,66%, a w Królestwie — 4,40%. Część tej ludności to potomkowie dawniej przybyłej do Polski ludności niemieckiej tego wyznania, zamieszkujący głównie w miastach i poważnie już spolonizowani, część — to ludność rdzennie polska, której przodkowie w dobie reformacji przeszli na protestantyzm, część zaś — to świeżo przybyli koloniści z krajów północnoniemieckich, głównie z Prus.

Następną grupę ludności chrześcijańskiej stanowili grekokatolicy, którzy w woj. plockim tworzyli małą grupę (11 osób), w skali Królestwa — 1,95% ludności. Zamieszkiwali głównie wschodnią część kraju, pogranicze woj. lubelskiego i podlaskiego, w innych województwach podobnie jak w plockim nie tworzyli większych skupisk. Była to w zasadzie ludność polska, chociaż spotkać tam można było i Rusinów.

Najmniejszą grupę wśród ludności chrześcijańskiej stanowiła ludność wyznania ewangelicko-reformowanego (kalwini), która w r. 1827 w woj. płockim stanowiła zaledwie 0,02⁰/₀ (77 osób), w KP zaś — 0,07⁰/₀. Podobnie jak i wśród wyznania ewangelicko-augsburskiego wyróżnić można te same trzy grupy ludności. Pozostałe wyznania, reprezentujące ludność bardzo różnych narodowości, stanowiły łącznie niewielką grupę tak w ramach woj. płockiego — 0,003⁰/₀, jak i Królestwa — 0,11⁰/₀.

Pisząc o rolnictwie, nie można zapomnieć jednak o miastach, które wywierają przecież poważny wpływ na rolnictwo, zarówno jako lokalne rynki zbytu produktów rolnych, jak i ośrodki dostarczające wsi wyrobów rzemiosła. Wprawdzie rzemieślnicy zamieszkiwali również na wsi, a i wielu chłopów trudniło się rzemiosłem wykonując różne przedmioty na własne potrzeby, miasta jednak stanowiły główne ośrodki handlowo-usługowe. Na jarmarki i targi w miastach i miasteczkach przywożono nadmiar wyprodukowanych na wsi ziemiopłodów, drobiu, trzody; prowadzono bydło i konie. Tu robiono też poważniejsze zakupy przedmiotów potrzebnych w gospodarstwie wiejskim.

W 1827 r. w woj. płockim były 43 miasta ⁶², co w stosunku do ogólnej liczby miast Królestwa — 435 ⁶³, stanowi 9,88⁰/₀. W miastach tych zamieszkiwało 81 506 mieszkańców, co stanowiło 9,42⁰/₀ ludności miejskiej kraju.

W r. 1810 w woj. płockim w 42 miastach ⁶⁴ zamieszkiwało 49 972 mieszkańców ⁶⁵. W ciągu 17 lat ludność miejska woj. płockiego zwiększyła się więc o 31534 osoby, tj. o 38,12⁰/₀. Zwiększyła się nie tylko w liczbach absolutnych, ale i we wskaźnikach procentowych. O ile w r. 1810 ludność miejska woj. płockiego stanowiła 12,94⁰/₀ ogółu ludności województwa, to w r. 1827 już 17,40⁰/₀. Nie było to jednak wiele, gdyż w r. 1827 ludność miejska na obszarze całego KP stanowiła 21,55⁰/₀. Miasta woj. płockiego były przy tym raczej małymi miasteczkami, w których znaczna część ludności żyła z rolnictwa. W 1827 r. miast liczących powyżej trzech tysięcy ludności było w woj. płockim 8, tj. 18,6⁰/₀ ⁶⁶. Tyle samo było jednak miast liczących poniżej 700 mieszkańców ⁶⁷, a więc mniejszych od niektórych wsi. Dwa miasta: Bodzanów ⁶⁸ i Kuczbork ⁶⁹ miały nawet poniżej 500 mieszkańców.

W miastach woj. płockiego znajdowały się 6623 domy, tj. 8,25⁰/₀ domów miejskich w Królestwie. Jednak tylko 11,43⁰/₀ domów stanowiły budynki murowane. W porównaniu z KP sytuacja woj. płockiego była minimalnie lepsza, gdyż w Królestwie budynki murowane stanowiły 10,81⁰/₀ ogółu domów miejskich. Stwierdzić jednak należy, iż w woj. płockim na 43 miasta, aż w 10 ⁷⁰, tj. w 23,25⁰/₀ nie było żadnego domu murowanego; w 3 miastach było tylko po jednym murowanym budynku ⁷¹. Tylko w 7 miastach ⁷², tj. w 16,27⁰/₀ ogólnej liczby miast domy mu-

rowane stanowiły większość zabudowy. Sama stolica województwa — Płock skupiała 357 domów murowanych⁷³, tj. 47,66% ogółu domów murowanych w miastach woj. płockiego.

Z 6 powiatów woj. płockiego najbardziej zurbanizowane były: pow. płocki — 24,06% ludności miejskiej i 9 miast, oraz pow. pułtuski — 20,59% ludności miejskiej i 7 miast. Najślabiej zurbanizowane były: pow. lipnowski — 12,22% ludności miejskiej i 7 miast, oraz ostrołęcki — 13,22% ludności miejskiej i 7 miast, i przasnyski — 14,48% ludności miejskiej i 5 miast. Średnio na jedno miasto w woj. płockim przypadało 1904 mieszkańców, w Królestwie — 1998. W skali województwa sytuacja była bardziej zróżnicowana; o ile bowiem w pow. płockim na jedno miasto przypadało 2394 mieszkańców (na co niewątpliwie miał wpływ Płock liczący w r. 1827 9212 mieszkańców), to w pow. ostrołęckim tylko 1370.

O urbanizacji świadczy również liczba domów przypadająca na jedno miasto i gęstość ich zaludnienia. W 1827 r. w woj. płockim na jedno miasto przypadały średnio 154 domy, podczas gdy w Królestwie 184. W skali powiatów, najwięcej domów na jedno miasto przypadało w pow. przasnyskim — 190; najmniej natomiast w pow. mławskim — 141 i lipnowskim — 144. Zaludnienie domów w tym okresie było niewielkie. Przeważała zabudowa niska: jedno-, dwupiętrowa. W małych miasteczkach prowincjonalnych często większość domów stanowiły budynki parterowe. W 1827 r. na jeden dom miejski przypadało w Królestwie 11 mieszkańców, a w woj. płockim — 12. Najgęściej zaludnione domy w miastach woj. płockiego spotyka się w pow. płockim — 16 osób na dom i pułtuskim — 14 osób na dom. Najmniejsze zagęszczenie występowało w pow. ostrołęckim — zaledwie 9 osób na jeden dom miejski. W Płocku, największym mieście i stolicy województwa, na 1 dom przypadało 19 mieszkańców.

Porównując zabudowę miast i liczbę ludności miejskiej w woj. płockim w l. 1810—1827, stwierdzić można, iż liczba ludności zwiększała się znacznie szybciej niż zabudowa miast. W ciągu tego okresu ludność miejska w woj. płockim wzrosła o 38,12%⁷⁴, zabudowa miast zaledwie o 0,30%⁷⁵. Szczególnie widoczne jest to na przykładzie Płocka, w którym liczba ludności wzrosła o 59,93% (z 5421 osób w 1810 r.⁷⁶ do 9212 osób w 1827 r.⁷⁷), a liczba domów nie tylko się nie zwiększyła, ale nawet zmalała o 12,63% (z 554 domów w 1810 r.⁷⁸ do 484 domów w r. 1827⁷⁹). Wzrosła natomiast w tym okresie gęstość zaludnienia w miastach. W r. 1810 na jeden dom miejski przypadało w woj. płockim 8 mieszkańców (w Płocku — 10), a w r. 1827 jak już wspomniano — 12 (w Płocku — 19).

Omawiając sprawy dotyczące rolnictwa należy skupić uwagę na lud-

ności wiejskiej, i to nie tylko jako problemie siły roboczej, lecz także jako prawdziwych twórcach dokonań i osiągnięć ówczesnego rolnictwa, grupie ludności, która w ówczesnym społeczeństwie stanowiła 3/4 ludności kraju.

W 1827 r. ludność wiejska woj. plockiego liczyła 388 899 osób⁸⁰, tj. 82,60% ogółu ludności województwa, podczas gdy ludność wiejska w Królestwie osiągnęła w tymże r. liczbę 3 163 127 osób⁸¹, tj. 78,45% całej ludności kraju. W ciągu 17 lat, tj. od r. 1810 do r. 1827 ludność wiejska w woj. plockim wzrosła o 52 844 osoby, tj. o 15,76%⁸².

Wsie woj. plockiego, których w 1827 r. było 3921 były niezbyt liczne, tak pod względem liczby domów, jak i mieszkańców przypadających na 1 wieś. O ile w Królestwie na jedną wieś przypadało 18 domów i 141 mieszkańców, to w woj. plockim tylko 12 domów i 97 mieszkańców. Wsie woj. plockiego stanowiły 17,4% ogółu wsi KP, ale było w nich tylko 11,7% domów wiejskich znajdujących się w kraju i tylko 12,3% ludności wiejskiej.

Największe wsie w woj. plockim znajdowały się w pow. lipnowskim. Przeciętnie na jedną wieś przypadało tu 150 mieszkańców i 16 domów, a więc znacznie więcej niż wynosiła średnia wojewódzka. Najmniejsze wsie znajdowały się natomiast w pow. plockim, gdzie przeciętnie na 1 wieś przypadało 78 mieszkańców i 9 domów.

Są to jednak tylko dane średnie, bo zarówno w pow. lipnowskim i plockim jak i w innych, znajdowały się wsie liczące 1—2 domy i 2—4 mieszkańców⁸³, a obok nich wsie liczące ponad 50 domów i około 400 mieszkańców w niektórych zaś wsiach liczba ludności przekraczała 700 osób⁸⁴.

Można prześledzić o ile procent wzrosła liczba ludności wiejskiej od r. 1810 do 1827, nie można jednak z braku materiałów statystycznych określić, jakie straty demograficzne wśród ludności wiejskiej spowodował okres wojen napoleońskich. Na podstawie danych pośrednich np. sprawozdań KWP czynionych KRSW, sprawozdań KRSW i KRPiS czynionych Radzie Stanu, a także na podstawie ogólnych wiadomości o stratach ludnościowych w Królestwie można przypuszczać, iż były one wielkie.

KRSW w raporcie dla Rady Stanu za r. 1816 tak pisze: „Podług spisów ludności, w 1810 roku ludność Królestwa w teraźniejszych jego granicach wynosiła 3 334 110 głów, podług spisu z 1815 roku tylko do 2 673 659 dochodziła. Ta uderzająca różnica, wiele ról opuszczonych i niszczących osad, były powodem Komisji przedstawienia Namiestnikowi projektu do postanowienia zachęcającego cudzoziemców do osiadania w Polsce”⁸⁵. Można więc przypuszczać, że w czasie wojen napoleońskich nastąpiły wśród ludności wiejskiej straty tak duże, iż wystąpiła konieczność sprowadzenia osadników z zagranicy.

A jak było w woj. płockim?

„Główniejsza przyczyna upadku gospodarstwa rolniczego znajduje się w biegu okoliczności czasowych. Od roku 1806 samemi klęskami wojny i niezliczonymi ciężarami znękany włościanin stracił chęć i ochotę do uprawy tej ziemi, na której tyle nieszczęść doznał: gdyż utraciwszy jednoroczny zasiew a przytem jeszcze swój sprzężaj już ledwo był w możności uprawienia tyle ziemi, aby na drugi rok dla siebie, żony i dzieci zapewnił wyżywienie. Do tej nędzy doprowadzony, do której czasem i rozpacz łączyła się, wolał w końcu włościanin porzucić ten kawał ziemi, której spokojnie posiadać i na swój użytek spokojnie uprawiać nie był w stanie. Przez ten zbieg okoliczności do tego przyszło upadku, że we włościach, w których przed rozpoczętą w roku 1806 wojną dwudziestu było osiadłych gospodarzy rolnych, dziś ledwo dwu lub trzech onych znajduje się. Ten upadek włościan pociąga za sobą naturalny upadek dziedzica, role pustoszeją, a jeżeli dziedzic, który pozbawiony pomocy włościan odważył się opuszczone i puste grunta obrabiać, aby należny z nich skarbowi podatek opłacić był w stanie, wkrótce doznaje, iż sam się niszczy, bo przy niedostatku rąk do pracy nie będąc w stanie tak obszerne obrabiać grunta doświadczywszy w końcu iż wysilając się wpada co rok w dług większy zamiast odniesienia korzyści ze swej pracy i łożonego na to kapitału, na ostatek ubożeje”⁸⁶. (Ze sprawozdań KWP za 1817 r.).

Widać więc ze sprawozdań, że zarówno w woj. płockim, jak i w całym Królestwie dał się odczuć ubytek ludności rolniczej, i to ubytek tak znaczny, że zarówno KWP jak i KRSW, i KRPIs szukają różnych sposobów, aby ów ubytek ludności rolniczej jak najszybciej zlikwidować.

KWP widzi możliwość zlikwidowania skutków wojen poprzez ograniczenie wolności przesiedlania się włościan z miejsca na miejsce⁸⁷, poprzez przyznawanie nagród tym dziedzicom, którzy własnym kosztem osadzą na opuszczonych gruntach chłopów, lub tym chłopom, którzy własnym kosztem urzadzą sobie gospodarstwa⁸⁸, poprzez ustanowienie dla włościan przodujących w uprawie roli czy hodowli bydła nagród pieniężnych i honorowych, ale dostosowanych do możliwości włościan zasłużenia na nie „... i ten sposób byłby nie tylko zachęceniem dla gospodarstw już osiadłych do przykładania większej staranności, lecz skłoniłby innych do pracy i uprawy ziemi o co w naszym kraju gdzie 1/3 gruntów odłogiem jeszcze leży, starać się koniecznie wypada”⁸⁹.

Innym bardzo ciekawym rozwiązaniem proponowanym przez KWP wydaje się ograniczenie poboru do wojska. „Gdy do uprawy ziemi i osadzenia ról pustych brak ludzi tak widoczny czuć się daje, znalazłby się w tej mierze sposób zaradny, gdyby Dekret Królewski o zaciągu

wojskowym w niektórych przypadkach wyłączeń cokolwiek do potrzeby roli mógł być zastosowanym, tak np. co do jedynaków ożenionych, tudzież synów przez rodziców wybranych zastrzec by można, iż ten tylko jedynak ożeniony i wybrany od zaciągu do wojska ma być wolny, który rolnego lub czynszowego gospodarstwa się podejmie. Wątpić nie można, iż ten sposób pomnożyłby liczbę gospodarstw rolnych, gdyż doowiedziona jest prawdą, iż włościanin, aby się od służby wojskowej uwolnić, tym chętniej bierze się do roli, a widząc iż tem tylko sposobem od zaciągu wolnym być może, tem bardziej do tego zostanie obowiązany”⁹⁰.

Wśród wielu sposobów zwiększenia liczby ludności włościańskiej przedstawia KWP projekt polepszenia stanu włościan i chronienia ich od arbitralności właścicieli dóbr, oraz przyspieszenia rozstrzygnięć w sporach między włościanami a dziedzicami⁹¹.

Sposoby podawane przez KWP nie były jednak w stanie zaspokoić potrzeb kraju na włościan chętnych do osiedlania się w osadach opuszczonych. KRSW i KRPiS głównie w kolonizacji pustek osadnikami cudzoziemskimi widziały możliwość zlikwidowania skutków wojen na terenie wsi⁹². Na podstawie projektu KRSW przedstawionego namiestnikowi, wyszło 2 III 1816 r.⁹³ postanowienie zapewniające kolonistom chcącym osiedlić się w Polsce wolność od opłaty podatków i czynszów z gruntów rządowych na lat 6. „Postanowienie to ogłoszone w pismach publicznych, takie zrobiło za granicą wrażenie, że ze wszystkich części Niemiec i Szwajcarii osadnicy zgłaszać się zaczęli do różnych posłów rosyjskich za granicą z chęcią przeniesienia się do Polski”⁹⁴. Nieco dalej KRSW pisze: „Przewidując skutek takowy, Komisja wezwała Dyрекcję Dóbr Narodowych, aby natychmiast kazała opisać wszelkie miejca puste w Dobrach Narodowych”⁹⁵. Postanowienie to, jak wskazywał raport KRSW wywarło pożądaný skutek, toteż 10 VIII 1816 r.⁹⁶ na wniosek KRSW namiestnik określił, jakie fundusze winni posiadać chętni do osiadania w Polsce. Widocznie jednak postanowienie to nie było ściśle lub też mało przestrzegane, gdyż napływali koloniści, którym rząd Królestwa musiał udzielać wsparcia, bo w raporcie za r. 1817 dla Rady Stanu KRSW tak pisze: „Z odebranych od posłów i rezydentów JCKM doniesień, przekonawszy się, że znaczna ilość kolonistów z różnych części Niemiec oświadcza chęć przeniesienia się do Polski, a obawiając się zbytęznego napływu ludzi bez żadnych funduszów, na których wsparcie rząd nie byłby w stanie potrzebnych czynić awansów, uznała potrzebę oznaczenia pewnych warunków, pod którymi koloniści w Polsce osadzeni być mogą, stąd wypadło postanowienie z 3 V 1817 roku przepisujące warunki takowe, a w szczególności do majątku, jaki posiadać mają i w jakowej proporcji grunta dostać mogą — postanowienie to ogłoszone przez gazety i pełnomocników cesarskich przy Dworach Nie-

mieckich udzielone, było powodem, że po większej części tylko ludzie, którzy byli w stanie utrzymać gospodarstwo do Polski przybyli”⁹⁷.

Trudno określić jak wielka była liczba kolonistów przybyłych do Polski. Wyrwykowe dane, podające przy tym raz liczbę osób, innym razem liczbę przybyłych rodzin, czasem zaś mówiąc tylko o osiedleniu się kolonistów, przy jednoczesnym braku niemal zupełnie danych o kolonistach w dobrach prywatnych, nie pozwalają sprecyzować dokładnie liczby przybyłych osób. Sądzić można jednak, również na podstawie danych ze statystyki 1827 r.⁹⁸, że w l. 1815—1819 osiadło w Polsce conajmniej kilkanaście tysięcy osób, lecz mogło być ich znacznie więcej.

Z danych, które posiadamy dla woj. płockiego wynika, że w okresie od r. 1816 do VIII 1817 r. w dobrach rządowych osiadło 414 rodzin kolonistów liczących łącznie 1711 osób⁹⁹, w okresie zaś od r. 1818 do 1819 dalszych 170 rodzin kolonistów cudzoziemskich i 6 krajowych¹⁰⁰. Łącznie osiadło w woj. płockim w dobrach rządowych do r. 1819 590 rodzin. Niestety nie wiadomo, czy jest to liczba pełna, brak bowiem danych za r. 1815, za 2 poł. r. 1817 i zupełnie o osadnictwie w dobrach prywatnych. Wprawdzie w raporcie za r. 1816¹⁰¹ KRSW pisze o niechęci kolonistów do osiadania w dobrach prywatnych, ale w innym miejscu tego raportu pisze, iż przybyli koloniści osiedli tak w dobrach rządowych jak i prywatnych¹⁰². Statystyka 1827 r. uwzględnia wprawdzie kolonistów, których w woj. płockim było 934¹⁰³, a w Królestwie 7591 osób¹⁰⁴, ale są to tylko głowy rodzin, trudno zaś określić dokładną liczbę całej ludności tej grupy społeczeństwa.

W raporcie za I półrocze 1819 r. KRSW pisze, iż koloniści w 1818 r. zajęli niemal wszystkie osady w dobrach rządowych i obecnie kieruje się ich do właścicieli dóbr prywatnych¹⁰⁵. Tak więc owa „wielka kolonizacja” zarówno w woj. płockim jak i w całym Królestwie zakończyła się w zasadzie w 1819 r. W sprawozdaniu za 1819 r. dla KRSW, KWP pisze: „Znaczna liczba kolonistów w czasie teraźniejszym w dobrach rządowych osiadłych zapewnia postęp rolnictwu. Cudzoziemcy ci z rządowego sposobu znani będą wzorem dla naszych włościan, którym na chęci i sposobnościach nie zbywa”¹⁰⁶. W sprawozdaniu zaś za 1820 r.: „Napływ nawet kolonistów, którzy przed rokiem pożyteczne ręce przynosili krajowi naszemu w ludność nie dostatecznemu w tem przynajmniej województwie ustał zupełnie, a to z tych powodów, że przybyłych już nadzieja polepszenia swego bytu zupełnie zawiodła”¹⁰⁷.

KRSW w sprawozdaniu za r. 1819 dla Rady Stanu tak pisze: „Piąty rok pokoju, którym się cieszy KP, tem się szczególnie odznacza, że nikną skoro ślady spustoszenia w czasie wojennym zrządzone. Mało gdzie już spostrzegać się dają puste osady, gdyż te w części włościanie krajowi, a w części przybyli z zagranicy osadnicy zajęli”¹⁰⁸.

Koloniści, którzy przybyli do Polski w l. 1815—1819 pochodzili w większości z krajów niemieckich, głównie z Prus, Bawarii, Wirtembergii, Nadrenii, ale także ze Szwajcarii, Holandii i Francji¹⁰⁹.

Od r. 1819 osiedlanie się włościan na gruntach opuszczonych odbywa się już z rzadka i dotyczy w zasadzie włościan krajowych. Spośród wyrywkowych danych dotyczących wyłącznie dóbr rządowych woj. płockiego, gdzie udało się znaleźć 7 przypadków osadzenia włościan na gruntach opuszczonych po r. 1819¹¹⁰, w jednym przypadku można tylko przypuszczać, iż obejmującym opuszczoną osadę kolonistą jest cudzoziemiec¹¹¹.

W omawianym okresie, jak wspomniano, ludność rolnicza stanowiła 3/4 ogółu społeczeństwa i to zarówno w woj. płockim 75,90%¹¹², jak i na całym obszarze Królestwa — 75,64%¹¹³. Z rzemiosła żyło 14,64% ludności woj. płockiego¹¹⁴ i 12,36% ludności KP¹¹⁵, a z handlu — 4,82% ludności woj. płockiego¹¹⁶ i 4,48% ludności kraju¹¹⁷. Inne sposoby utrzymania stanowią w woj. płockim 4,5%¹¹⁸, a w Królestwie aż 7,5%¹¹⁹.

Dzieląc ludność Królestwa ze względu na pochodzenie, można stwierdzić, iż w 1827 r. w KP zamieszkiwało 7,5% ludności pochodzenia szlacheckiego¹²⁰ i 92,5% ludności pochodzenia „gminnego”¹²¹. W woj. płockim ludność pochodzenia szlacheckiego stanowiła aż 16,6% tj. 25,9% całej szlachty Królestwa¹²². Ludność pochodzenia „gminnego” stanowiła tu 83,4%¹²³. Tak duży odsetek ludności pochodzenia szlacheckiego jest wynikiem zamieszkiwania w woj. płockim znacznej liczby szlachty zagrodowej (częstkowej) — 32,64% ogółu głów rodzin tej grupy, najwięcej po woj. augustowskim¹²⁴.

Największe zainteresowanie budzi jednak ludność włościańska. Ona stanowi przecież centrum zainteresowania tego rozdziału. W r. 1827 bez wyrobników, było w woj. płockim 82 808 głów rodzin włościańskich, co stanowi 14,42% tej grupy ludzi zamieszkującej Królestwo (574 057 osób). Ludność tę można podzielić na trzy zasadnicze grupy: ludność rolniczą, której użytkowana ziemia pozwalała na całkowite utrzymanie rodziny (czynszownicy, koloniści, rolnicy-włościanie pańszczyźniani), ludność użytkującą własne zagrody bądź tylko same chałupy (ogrodnicy, chałupnicy) nie mogącą wyżywić bez pomocy pracy najemnej swoich rodzin i ludność żyjącą całkowicie z pracy najemnej (parobcy, dziewczki, owczarze) i mieszkającą zazwyczaj u gospodarzy, u których pracowała.

Pierwsza grupa stanowi 37,07% ogółu ludności (głów rodzin) włościańskiej woj. płockiego, a 40,84% ludności włościańskiej Królestwa. Jednocześnie ta grupa ludności w woj. płockim stanowiła 13,08% pierwszej grupy ludności włościańskiej w Królestwie. Wprawdzie czynszownicy zamieszkujący woj. płockie stanowili aż 22,86% tej grupy ludności w KP (drugie miejsce w kraju po woj. augustowskim), a koloniści 12,30% (trzecie miejsce po woj. mazowieckim i kaliskim), ale rolnicy,

a więc chłopci pańszczyźniani, stanowiący większość ludności rolniczej w kraju, stanowili tylko 6,82% tej kategorii ludności w KP (najmniej w kraju).

Drugą grupę (chałupnicy i ogrodnicy) stanowiło aż 17,60% ludności rolniczej woj. płockiego, podczas gdy w Królestwie grupa ta stanowiła 12,77%. Zarówno pod względem liczby chałupników jak i ogrodników, woj. płockie znajduje się na pierwszym miejscu w kraju. Ludność tej grupy w woj. płockim stanowiła 19,88% czyli prawie 1/5 tej kategorii ludności w kraju.

Ostatnia z grup, którą tworzyła ludność rolnicza najemna (parobkowie dziewczki, owczarze) stanowiła w woj. płockim 45,33% tj. 19,10% tej grupy ludności w Królestwie.

Spośród ludności włościańskiej użytkującej rolę i zabudowania, aż 1/3 w woj. płockim stanowili ogrodnicy i chałupnicy (34,31%), podczas gdy w KP tylko niespełna 1/4 (23,84%). Tak więc woj. płockie miało nie tylko niezbyt duże wioski, ale i dużo ludności rolniczej niezdolnej do utrzymania z użytkowania gruntów swych rodzin. Były to więc wioski dość biedne, których ludność w przypadku nieurodzaju czy klęski żywiołowej skazana była na szukanie pomocy u „swego dziedzica”, nędzę i głód.

Pozostała jeszcze do omówienia grupa ludności wyrobniczej, tj. robotników najemnych bez stałego miejsca pracy, zatrudniających się dorywczo tam, gdzie można było pracę znaleźć, lub dostać za nią większą zapłatę. Jednak w statystyce zarówno wyrobnicy miejscy jak i wiejscy zostali połączeni w jedną grupę. Wyrobnicy znajdujący się w woj. płockim stanowili 15,65% ogółu tej grupy ludności w Królestwie¹²⁵. Przeważającą część tej grupy ludności, w pozbawionym większych miast woj. płockim, stanowili wyrobnicy wiejscy, ale nie jest możliwe dokładne określenie ich liczby.

Liczba ludności, w tym ludności zatrudnionej najemnie na danym terenie, miała ogromny wpływ na tworzenie się lokalnych rynków zbytu. Słabe zaludnienie, znaczny odsetek ludności utrzymującej się z rolnictwa, małe miasteczka, w których dość znaczna część mieszkańców uprawiała własne grunty (jedyne duże miasto, wojewódzki Płock nie przekroczyło w omawianym okresie 10 tys. mieszkańców), oraz duża liczba ludności żydowskiej znanej z niższego poziomu życia, nie mogły stworzyć w woj. płockim chłonnego rynku lokalnego.

Miało wprawdzie woj. płockie dogodne położenie geograficzne, które mogło stymulować eksport towarów zastępując w spieniężaniu produktów rolnych słaby rynek wewnętrzny, trudności jednak o których pisało w poprzednim rozdziale, nie pozwalały rozwinąć go. Stąd częste

skargi na ciężką sytuację w rolnictwie, niemożność sprzedaży płodów rolnych, brak pieniędzy i zadłużenia tak włościan, jak i wielkiej własności, o których jeszcze nieraz będzie mowa.

STRUKTURA WŁASNOŚCI

Badając problemy rolnictwa nie można pominąć zagadnienia własności gruntów. Jest to problem bardzo trudny do analizy ze względu na brak materiałów źródłowych. Statystyki, o ile dzielą grunty ze względu na formy własności, rozróżniają w zasadzie tylko dwie jej formy: rządową i prywatną. Łączą przy tym razem powierzchnię gruntów chłopskich z gruntami folwarcznymi. Rzadko pojawiają się wzmianki o innych formach własności, które choć nie stanowiły znacznych wielkości, ale przecież istniały. Zupełnie również brak jest danych dotyczących gruntów użytkowanych przez chłopów, czy to w dobrach rządowych, czy prywatnych, oraz danych dotyczących ilości gruntów folwarcznych, tak będących własnością szlachty jak i rządu. O wielkości obszaru gruntów użytkowanych przez chłopów, a co za tym idzie, również o obszarze stanowiącym folwarki, można wnioskować tylko pośrednio, za pomocą szacunków, co oczywiście stwarza ogromną możliwość popełnienia błędów.

Znawcy historii gospodarczej, a w szczególności problemów rolnictwa w omawianym okresie, m.in. Cz. Strzeszewski¹²⁶, szacują powierzchnię gruntów użytkowanych przez chłopów, tak w dobrach rządowych jak i prywatnych na około 50% ogółu gruntów¹²⁷. Wielkość użytkowanych przez chłopów gruntów wahała się jednak od około 75% gruntów w woj. augustowskim do zaledwie 40% w woj. płockim¹²⁸. Najmniejszy odsetek gruntów użytkowali więc chłopci w woj. płockim. Wydaje się jednak, iż owe 40% w porównaniu z odsetkiem gruntów użytkowanych przez chłopów w dobrach rządowych w r. 1819¹²⁹, a także w porównaniu z danymi z późniejszego okresu¹³⁰, stanowi liczbę zawyżoną.

Nie dysponując materiałami, które by mogły stanowić podstawę do rozważań na ten temat, ograniczono się do analizy struktury własności gruntów według podziału uwzględnionego w materiałach statystycznych. Podstawą do analizy struktury własności są dane statystyczne z r. 1819¹³¹, dane z „Tabelli...”¹³² oraz dane z pracy Rodeckiego¹³³, których wartość omówiono już we wstępie. Niestety, brak jest choćby podobnych danych dla końcowych lat omawianego okresu, by móc prześledzić zmiany, jakie zachodziły w strukturze własności. Mógłby to być ciekawy materiał do porównań, zważywszy, że pod koniec lat dwudziestych XIX w. zapoczątkowano wyprzedaj dóbr rządowych. Stwierdzić byłoby można, nie tyl-

ko ilość wyprzedanych dóbr i obszar zajmowanych przez nie gruntów, ale także, strukturę znajdujących się w nich użytków.

W r. 1819 grunty stanowiące własność rządową zajmowały w woj. płockim 21,62⁰/₀ obszaru całego województwa, grunty stanowiące własność prywatną — 78,38⁰/₀. W skali całego Królestwa grunty będące własnością rządową stanowiły 23,45⁰/₀. Woj. płockie miało więc procent gruntów będących własnością rządową tylko niewiele mniejszy niż wynosiła średnia krajowa, a stanowiły one 12,88⁰/₀ ogółu gruntów rządowych w Królestwie.

W woj. lubelskim, grunty rządowe stanowiły tylko 4,20⁰/₀ powierzchni województwa i zaledwie 3,39⁰/₀ ogółu gruntów rządowych w kraju. Woj. kaliskie, o najwyższym rozwiniętym poziomie rolnictwa w kraju, miało 28,03⁰/₀ gruntów rządowych, co stanowiło niemal 16⁰/₀ ogółu gruntów rządowych. Największy procent gruntów rządowych miało woj. augustowskie — 49,35⁰/₀, co stanowiło ponad 1/3 (34,11⁰/₀) ogółu gruntów rządowych w Królestwie.

Według danych urzędowych, w woj. płockim, tylko 22,25⁰/₀ powierzchni gruntów ornych było własnością rządową, co w porównaniu ze średnią krajową — 20,23⁰/₀, było w zasadzie wielkością przeciętną. W woj. lubelskim gruntów ornych będących własnością rządową było tylko 3,29⁰/₀, w woj. augustowskim zaś aż 36,88⁰/₀. Płockie miało tylko 14,55⁰/₀ lasów rządowych, reszta tj. 85,45⁰/₀ to lasy prywatne. W Królestwie lasy będące własnością rządową stanowiły 32,21⁰/₀ powierzchni obszarów zalesionych. Woj. augustowskie lasów stanowiących własność rządową miało aż 65,59⁰/₀, woj. lubelskie natomiast — zaledwie 13,09⁰/₀.

O ile w KP nieużytki będące własnością rządową stanowią prawie 1/5 (19,28⁰/₀) powierzchni nieużytków, to w woj. płockim już 1/4 (25,81⁰/₀), a w woj. augustowskim aż 45,03⁰/₀. W woj. lubelskim tylko 4,03⁰/₀ powierzchni nieużytków znajdowało się w dobrach rządowych, reszta zaś tj. 95,97⁰/₀ było własnością prywatną.

Spśród powiatów woj. płockiego, największy procent gruntów stanowiących własność rządową posiadał pow. ostrołęcki — 40,84⁰/₀, co stanowiło 30,97⁰/₀ ogółu powierzchni dóbr rządowych w województwie, najmniejszy zaś pow. mławski — zaledwie 5,91⁰/₀, co stanowiło tylko 3,86⁰/₀ ogółu dóbr rządowych. Tak znaczny procent powierzchni gruntów będących własnością rządową w pow. ostrołęckim spowodowany był osadnictwem Kurpiów, zamieszkujących północną część powiatu, których osady tworzyły zawsze niepodlegające żadnemu panu feudalnemu królewskiemu, a następnie dobra rządowe.

W woj. płockim najmniejszy procent gruntów ornych, stanowiących własność rządową miały pow. mławski — 8,88⁰/₀ i przasnyski — 9,25⁰/₀, największy zaś pow. ostrołęcki — 37,55⁰/₀, co stanowiło jednak tylko

10,70% ogółu gruntów będących własnością rządową. Pow. mławski miał również najmniejszy procent lasów rządowych, bo zaledwie 0,78% obszarów zalesionych w powiecie, co stanowiło tylko 0,36% ogółu powierzchni lasów rządowych w województwie. Najwięcej lasów rządowych posiadały natomiast pow. ostrołęcki — 46,05% i pultuski — 41,66%. Powiaty te miały również największy procent powierzchni nieużytków znajdujących się w dobrach rządowych.

Podobnie jak w innych województwach KP w omawianym okresie 1. 1815—1830, rolnictwo woj. płockiego opierało się w zasadzie na wielkiej własności folwarcznej. Grunty rządowe, w części również folwarki, administrowane przez dzierżawców, pomimo zabiegów KRPIŚ nie przynosiły spodziewanych dochodów¹⁸⁴. Zadłużenia dzierżawców wobec skarbu powodowały egzekucje, a przepisy prawne zastrzegały nawet usunięcie dzierżawcy z posesji¹⁸⁵, gdy jego niewypłacalność trwała nadal. Aby zabezpieczyć się przed niewypłacalnością dzierżawców, namiestnik na wniosek KRPIŚ postanowieniem z d. 24 I 1818 r. określał dokładnie warunki, jakim winien odpowiadać kandydat na dzierżawcę dóbr rządowych¹⁸⁶.

W dobrach rządowych woj. płockiego grunty orne stanowiły 30,00%, a więc tylko o 1% więcej niż w skali całego kraju (29,04% ogółu powierzchni dóbr rządowych). W woj. lubelskim grunty orne w dobrach rządowych stanowiły 19,84%, a w woj. augustowskim niewiele więcej bo 22,24%. Pośród gruntów stanowiących własność rządową poważny odsetek zajmowały obszary zalesione. W woj. płockim lasy zajmowały 42,15% ogólnej powierzchni dóbr rządowych. Przeciętna dla Królestwa była niewiele mniejsza — 41,27%. Poważny procent stanowiły również nieużytki.

W woj. płockim największy odsetek gruntów orných w dobrach rządowych posiadał pow. lipnowski — 67,25% ogólnej powierzchni dóbr rządowych, choć stanowiło to tylko 13,02% ogółu gruntów orných w tym powiecie. Znaczny odsetek, powyżej 40% miały również pow. mławski i przasnyski. Najmniejszy odsetek gruntów orných w dobrach rządowych posiadał pow. ostrołęcki — 9,72% ogółu dóbr rządowych.

Podobnie jak w skali całego województwa, również w poszczególnych powiatach, lasy stanowiły poważny procent powierzchni dóbr rządowych. Jedynie w pow. mławskim, w którym lasy będące własnością rządową stanowiły niespełna 1%, stanowiły one 4,01% powierzchni dóbr rządowych w tym powiecie. Pow. mławski miał natomiast w dobrach rządowych aż 17,59% powierzchni zajętej przez łąki. W pow. ostrołęckim, mławskim i płockim, poważną część dóbr rządowych (pow. 1/3 powierzchni ogólnej) zajmowały nieużytki.

Wśród gruntów stanowiących własność prywatną, 41,25% ogólnej ich

powierzchni w woj. plockim stanowiły grunty orne. W skali Królestwa, grunty orne w dobrach prywatnych stanowiły 35,09% powierzchni ogólnej tych dóbr. Większy odsetek (33,42%) niż wynosiła przeciętna dla całego kraju (26,62%) zajmowały w dobrach prywatnych woj. plockiego także lasy. W woj. lubelskim lasy zajmowały w dobrach prywatnych tylko 21,61% powierzchni. Mniej natomiast niż wynosiła średnia krajowa (31,92%) było w dobrach prywatnych woj. plockiego nieużytków — 19,43%, co jednak stanowiło aż 74,19% nieużytków znajdujących się w województwie.

W woj. plockim, w dobrach prywatnych, grunty orne w pow. przasnyskim, lipnowskim, pułuskim i plockim stanowiły powyżej 1/3 ogólnej powierzchni dóbr prywatnych. Najmniejszy procent gruntów orných, podobnie jak w dobrach rządowych, miał pow. ostrołęcki — 11,27%. Pow. plocki (15,79%) i przasnyski (21,32%) miały natomiast najniższy procent obszarów zalesionych w stosunku do całego obszaru dóbr prywatnych.

W pow. mławskim, podobnie jak to było w dobrach rządowych, poważny odsetek ogólnej powierzchni dóbr prywatnych stanowiły łąki — 11,33%. Również w pow. przasnyskim łąki stanowiły znaczny odsetek, bo aż 10,97% powierzchni dóbr prywatnych.

Nieużytki stanowią w dobrach prywatnych woj. plockiego 19,43% ich powierzchni, ale w pow. mławskim już 22,75%, w plockim — 47,43%, a w ostrołęckim nawet ponad 1/2 (51,79%) ogólnej powierzchni dóbr prywatnych.

Opierając się na analizie struktury własności gruntów można stwierdzić, że wielka własność folwarczna w woj. plockim miała dość pomyślne warunki rozwijania produkcji rolnej. Skupiała bowiem nie tylko 78,38% powierzchni gruntów w województwie, ale także aż 77,75% powierzchni gruntów orných. W porównaniu z innymi województwami, własność prywatna w Płockiem miała korzystny stosunek obszarów zajmowanych przez poszczególne użytki, między innymi dzięki stosunkowo jeszcze niewysokiemu odsetkowi nieużytków w porównaniu do innych województw.

Analizując strukturę własności, nie można opierać się jednak tylko na analizie struktury własności gruntów. Ważne miejsce zajmować musi również struktura własności wsi i miast, a także struktura ludności zamieszkującej w dobrach poszczególnych własności. Wprawdzie wspomniana już „Tabella...” zawiera sporo błędów i braków¹³⁷, to jednak można wykorzystać ją do omówienia struktury własności wsi, szczególnie gdy będzie się operować wskaźnikami procentowymi. Według jej danych, w woj. plockim znajdowało się 3858 wsi, z których własność rządową stanowiło 14,54%, własność prywatną — 84,71%. Pozostałe 0,74% to in-

ne formy własności, oraz wieś podzielone między dwie różne formy własności.

Najwyższy odsetek wsi stanowiących własność rządową znajdował się w pow. ostrołęckim — 26,54%, podczas gdy własność prywatna stanowiła tam 73,12%. Najniższy natomiast odsetek wsi będących własnością rządową znajdował się w pow. mławskim — 4,44% wsi, przy 95,10% wsi będących własnością prywatną, oraz w pow. przasnyskim — 4,78%, przy 94,91% własności prywatnej.

Wśród pozostałych form własności, największy odsetek stanowią wsie będące własnością funduszu edukacyjnego — 0,26%, oraz wsie stanowiące własności duchowną — 0,16% ogółu wsi w woj. płockim. Wsie podzielone między dwie różne formy własności stanowią 0,22%, w tym 0,02% (jedna wieś), to własność częściowo rządowa a częściowo mieszczkańska¹⁸⁸.

W 1827 r. pośród miast woj. płockiego 31, tj. 72,09% stanowiło własność rządową, a 12, tj. 27,91% — własność prywatną. W Królestwie miasta będące własnością rządową stanowiły tylko 47,24%, a miasta będące własnością prywatną — 52,76%.

W woj. płockim najniższy odsetek miast stanowiących własność rządową posiadał pow. mławski, zaledwie 37,50%. W pozostałych powiatach, miasta będące własnością rządową stanowiły powyżej 50% ogółu miast w danym powiecie. Najwyższy odsetek miast stanowiących własność rządową miał pow. płocki — 88,88%.

Analizując strukturę własności gruntów, pamiętać należy także i o ludności zamieszkującej w dobrach poszczególnych własności. W omawianym okresie, nawet najlepsze grunty nie były w stanie przynosić dochodu ich właścicielom, o ile brakło ludzi do ich uprawy. Pisząc w poprzednim rozdziale o problemach ludnościowych, zwracano uwagę na troskę poszczególnych komisji rządowych i komisji wojewódzkich o zwiększenie liczby ludności zajmującej się rolnictwem, która mogłaby zająć zniszczone i wyludnione w czasie wojny osady.

Problemy demograficzne, a szczególnie ogromny brak rąk do pracy w rolnictwie, były jednymi z najważniejszych problemów stojących przed rządem w pierwszych latach istnienia Królestwa Polskiego.

Znając już strukturę własności gruntów oraz strukturę własności wsi i miast, należy zanalizować zasiedlenie poszczególnych form własności dóbr. Wtedy będzie można określić, czy stosunek obszaru dóbr poszczególnych form własności jest proporcjonalny do stosunku liczby ludności zamieszkującej te dobra.

W r. 1819, a więc już w zasadzie po zakończeniu kolonizacji pustek i po zrównoważeniu związanego z wojnami ubytku ludności, w dobrach rządowych woj. płockiego mieszkało 115 937 osób, tj. 29,03% ogółu

ludności województwa. W dobrach prywatnych mieszkało 70,97% ludności.

W KP w dobrach rządowych mieszkało 27,37% ludności, a więc procent ludności zamieszkującej dobra rządowe w woj. płockim był wyższy od średniej krajowej. W woj. augustowskim w dobrach rządowych zamieszkiwało aż 48,62% ogółu ludności, a w woj. lubelskim — zaledwie 9,36% ludności. W skali woj. płockiego odsetek ludności zamieszkującej dobra rządowe wahał się od 12,65% w pow. lipnowskim do 50,31% w pow. ostrołęckim.

Aczkolwiek dane względne dają już pewien obraz zasiedlenia poszczególnych form własności, to jednak najlepszym miernikiem zasiedlenia będzie liczba osób przypadających na 100 ha gruntów w poszczególnych formach własności dóbr.

W woj. płockim na 100 ha gruntów w dobrach rządowych, przypadało 30 osób, zaś na 100 ha gruntów w dobrach prywatnych tylko 21 osób. W woj. kaliskim w dobrach rządowych sytuacja kształtowała się podobnie (30,29 osób), natomiast w dobrach prywatnych na 100 ha gruntów przypadało 28 osób. W Królestwie w dobrach rządowych na 100 ha gruntów przypadało 30 osób, na co niewątpliwie wpływ miała ludność zamieszkująca miasta rządowe (m.in. Warszawę), jako że uwzględniona jest tu zarówno ludność wiejska jak i miejska, w dobrach prywatnych natomiast przypadały 24 osoby. Również w woj. lubelskim zaludnienie dóbr rządowych jest znaczne — 38 osób na 100 ha gruntów, w dobrach prywatnych zaś przypadają tylko 23 osoby. Dość niskie zaludnienie jest w woj. augustowskim, i to zarówno w gruntach rządowych — 20 osób na 100 ha, jak i w prywatnych — 23 osoby.

Wśród pow. woj. płockiego najgęściej zaludnione są dobra rządowe w pow. mławskim — 55 osób na 100 ha gruntów i w płockim — 39 osób, najrzadziej natomiast w pow. ostrołęckim 26 osób na 100 ha gruntów. W przypadku dóbr prywatnych najwyższy wskaźnik zaludnienia miały pow. mławski i lipnowski — po 23 osoby, najniższy natomiast pow. ostrołęcki i przasnyski — po 18 osób na 100 ha gruntów.

Po analizie wszystkich czynników składających się na strukturę własności, można stwierdzić, że w skali woj. płockiego istniały dość znaczne rozbieżności między stosunkiem powierzchni gruntów poszczególnych form własności, stosunkiem liczby wsi w poszczególnych dobrach i liczbą ludności zamieszkującej te dobra. Powierzchnia gruntów rządowych w woj. płockim stanowiła 21,62% ogółu gruntów, liczba wsi będących własnością rządową stanowiła 14,54%, a liczba zamieszkującej dobra rządowe — 29,03¹³⁹.

W skali Królestwa rozbieżności między wskaźnikami powierzchni dóbr będących własnością rządową — 23,45%, a zamieszkującej w nich

ludności — 27,37% są znacznie mniejsze. W przypadku woj. augustowskiego rozbieżności między obu wskaźnikami prawie nie istnieją.

W skali woj. płockiego najmniejsze rozbieżności między poszczególnymi wskaźnikami zachodzą w pow. lipnowskim, gdzie powierzchnia dóbr rządowych stanowi 10,01% ogółu powierzchni powiatu, liczba wsi będących własnością rządową — 12,02% ogółu wsi, a liczba zamieszkujących te dobra mieszkańców — 12,65% ogółu ludności powiatu. Znaczne natomiast rozbieżności między wskaźnikami występują w pow. płockim, w którym powierzchnia dóbr rządowych stanowiła 26,73% ogółu gruntów w powiecie, liczba wsi będących własnością rządową wynosiła 19,79% ogółu wsi, a liczba zamieszkujących te dobra mieszkańców — 41,41%, na co oczywiście wywierał wpływ Płock.

Wspomniano już, iż obszar dóbr rządowych, stanowiący w 1819 r. 23,45%, w końcu l. dwudziestych uległ zmniejszeniu na skutek wyprzedaży dóbr rządowych prywatnym właścicielom. Działo się to na mocy dekretu królewskiego z r. 1828, który został wydany dzięki zabiegom prezesa KRPiS, ks. Druckiego-Lubeckiego. KRPiS potrzebowała funduszków na inwestycje, szczególnie zaś na finansowanie rozwijającego się przemysłu. Funduszy na uprzemysłowienie kraju musiało dostarczyć rolnictwo, o czym już wspomniano we wstępie. Czysze dzierżawne od dzierżawców dóbr rządowych wpływały rzadko, nieregularnie, często dzierżawcy byli w ogóle niewypłacalni. Dobra rządowe nie przynosiły więc takich dochodów, jakich potrzebował Skarb. Źródłem znacznych, choć krótkotrwałych dochodów, stać się mogła wyprzedaż dóbr rządowych. Do tego źródła sięgnął więc książę-minister. Trudno określić dokładnie, jaki procent dóbr rządowych uległ wyprzedaży. Nie był on jednak duży, bo wybuch powstania listopadowego zakończył ten proces. Z raportu KRPiS za r. 1829 wynika, że w tymże roku wyprzedano w Królestwie 56 majątków¹⁴⁰, których łączna powierzchnia wynosząca 2 349 ha stanowiła 0,75% ogółu powierzchni dóbr rządowych. W roku tym, dobra rządowe wyprzedawane były w 4 woj. popruskich (kaliskim, mazowieckim, płockim, augustowskim), gdzie odsetek dóbr rządowych w stosunku do ogółu powierzchni tych województw był najwyższy oraz w minimalnym stopniu w woj. krakowskim.

W woj. płockim sprzedano w r. 1829 12 majątków¹⁴¹, co stanowiło 21,43% ogólnej liczby wyprzedanych dóbr w tymże roku, a ich powierzchnia stanowiła 33,10% powierzchni wyprzedanych dóbr. Jednocześnie powierzchnia wyprzedanych majątków stanowiła 2,03% powierzchni dóbr rządowych w województwie.

Powierzchnia wyprzedanych dóbr w woj. krakowskim stanowiła tylko 5,26%¹⁴², ogółu dóbr wyprzedanych w 1829 r. i zaledwie 0,08% powierzchni dóbr rządowych w tym województwie. Jednak właśnie w woj.

krakowskim cena ziemi wyprzedawanych dóbr była najwyższa. O ile przeciętna cena wyprzedawanych dóbr osiągnęła w r. 1829 sumę 117 zł.p.¹⁴³ za 1 ha gruntów, to w woj. krakowskim płacono za 1 ha gruntów cenę ponad dwukrotnie wyższą (238 zł.p. za 1 ha¹⁴⁴). Najniższa cena ziemi wyprzedawanych dóbr była w woj. płockim — 110 zł.p. za 1 ha gruntów¹⁴⁵.

Niestety nie udało się stwierdzić, jaka liczba majątków została wyprzedana w 1830 r., tak więc nie można określić dokładnie wielkości tego procesu. Jednocześnie z braku danych, trudno określić charakter tych dóbr i procent poszczególnych kategorii użytków w nich się znajdujących, nie można więc ustalić zmian, jakie zachodziły na skutek tego procesu w stosunkach procentowych poszczególnych kategorii użytków w dobrach rządowych i prywatnych.

PRODUKCJA ROŚLINNA

Do badań wielkości produkcji roślinnej w l. dwudziestych XIX w. istnieje nieco materiałów źródłowych, lecz statystyki urzędowe są bardzo niekompletne i budzą wiele wątpliwości. Już Z. Kirkor-Kiedroniowa¹⁴⁶ i Cz. Strzeszewski¹⁴⁷ wskazywali na zaniżanie danych w ówczesnych statystykach. Również późniejsi badacze¹⁴⁸ wskazują na niedokładności XIX-wiecznych statystyk rolnych. Z l. 1815—1830 posiadamy dwie¹⁴⁹ statystyki dotyczące się użytkowania gruntów, które były już wykorzystywane w pracy niniejszej.

W rozdziale tym zostanie wykorzystana tylko statystyka Colberga¹⁵⁰, ze względu na dane dotyczące się wysiewów, które dla woj. płockiego pochodzą dopiero z r. 1824.

Na pierwsze miejsce przy omawianiu produkcji roślinnej wybija się problem obszaru powierzchni zasianej. Z raportów składanych przez władze wojewódzkie a następnie gubernialne KRSW, oraz z raportów KRSW dla Rady Stanu wynika, że w systemie produkcji rolnej w 1 poł. XIX w. w Królestwie Polskim dominowała trójpolówka¹⁵¹. Wspomniano już, że w l. 1815—1830 na ziemiach Królestwa, w rolnictwie, system kapitalistyczny dopiero się rodził. Nie był to jednak okres sprzyjający dokonywaniu zmian, które wymagały wysokich nakładów kapitałowych¹⁵². Stąd też uporczywe trzymanie się trójpolówki przez włościan i większość ziemian, oraz mały udział robotników najemnych w gospodarstwie folwarcznym¹⁵³. Przy takim sposobie produkcji, wysokość dochodu brutto zbliżona jest do wysokości dochodu netto, na co zwracał już uwagę Cz. Strzeszewski¹⁵⁴, zaś wysokość plonów uzależniona jest głównie od warunków klimatycznych, gdyż nawożenie

gruntów folwarcznych, ze względu na brak inwentarza było bardzo niskie, a grunty chłopskie, szczególnie w gospodarstwach pańszczyźnianych źle uprawiane.

Urzędowe dane statystyczne, dotyczące się powierzchni zasiewów, które wykorzystała w swej pracy I. Kostrowicka, są bardzo zaniżone¹⁵⁵. Autorka nie ustosunkowuje się w zasadzie do wykazywanego przez statystyki niezwykle małego procentu obsianych gruntów. Jest jednak rzeczą niemożliwą, aby ugory stanowiły około 50% powierzchni gruntów ornych. Wydaje się, że dane statystyczne w pełni są wiarygodne dopiero dla r. 1863.

Inaczej postępuje w swej pracy dotyczącej się handlu zagranicznego Księżstwa Warszawskiego B. Grochulska¹⁵⁶, która obliczając powierzchnię zasiewów oparła się na danych statystyki z 1819 r. szacując jednak powierzchnię zasiewów w tym okresie na 2/3 ogółu gruntów ornych. Ze względu na różnice terytorialne między Księstwem Warszawskim a Królestwem Polskim, porównywane być mogą jedynie zasiewy według danych urzędowych i szacunków B. Grochulskiej w departamencie plockim, którego granice nie uległy zmianie. Przyjmując iż powierzchnia obsiana zajmuje 2/3 gruntów ornych, grunty obsiane w dep. plockim musiały by zajmować ok. 420 tys. ha. Wydaje się, iż są to dane nieco zawyżone, gdyż w tym okresie przy zostających pustkami osadach chłopskich, a co za tym idzie, trudnościami w obsianiu gruntów folwarcznych, powierzchnia gruntów obsianych kształtowała się nieco poniżej 2/3. Podobnie zawyżone są dane z r. 1842, według których powierzchnia gruntów obsianych w gub. plockiej wynosiłaby aż 80,50%¹⁵⁷, skoro jeszcze w r. 1863 na obszarze byłego woj. plockiego ugory stanowiły 28,90%.

Ustalenia Kostrowickiej przyjmuje w swej pracy „Przełom w konsumpcji spożywczej w Królestwie Polskim w XIX w.” T. Sobczak¹⁵⁸. Autor odnosi tylko wielkość zbiorów obliczoną przez Kostrowicką do r. 1841 włącznie, do zbiorów netto, zaś od r. 1842 do zbiorów brutto¹⁵⁹. Sobczak odnosi się krytycznie do sposobów zbierania materiałów przez komisje wojewódzkie, przyjmuje jednak ustalenia Kostrowickiej dotyczące wielkości produkcji rolnej dokonane na podstawie raportów tychże komisji. Nie kwestionuje również wielkości powierzchni obsiewanej w stosunku do ogółu powierzchni gruntów ornych. We wcześniejszym od poprzedniej pracy artykule „Wzrost ludności a wzrost produkcji rolnej w Królestwie Polskim w XIX w.”¹⁶⁰ Sobczak kwestionuje wprawdzie wiarygodność danych statystycznych, nie kwestionuje jednak wielkości zbiorów ustalonych przez Kostrowicką, ani wielkości zbiorów podawanych przez statystyki urzędowe, trudno jest bowiem ustalić rze-

czywistą wielkość wysiewów, zbiorów i powierzchni zasiewów dla XIX w.

Praca ta, podobnie jak prace Kostrowickiej i Sobczaka opierać się będzie na danych urzędowych statystyk, rzeczywista bowiem wielkość produkcji rolnej w tym okresie była chyba jakąś wypadkową między zaniżonymi danymi statystyk urzędowych, a nieco zawyżonymi ustaleniami Grochulskiej.

Według danych urzędowych, w r. 1824 grunty orne zajmowały 41% powierzchni woj. płockiego¹⁶¹, zaś w Królestwie tylko 34,7% ogółu powierzchni¹⁶². Jednocześnie pod zasiew w tymże roku zajęte było około 56,6% gruntów ornych w Królestwie, a w woj. płockim zaledwie 42,3%. Około połowy l. dwudziestych XIX w. mogło nastąpić pewne zmniejszenie się obszaru gruntów obsianych, ze względu na niską cenę zbóż (w l. 1824—1825 ceny na zboża były najniższe w omawianym okresie), głównych podówczas roślin uprawnych, a co za tym idzie opłacalność ich uprawy¹⁶³. Dane statystyczne są jednak znacznie zaniżone, bo spadek obszaru gruntów obsianych nie mógł być aż tak wielki.

Według danych urzędowych w l. 1824—1842 w Królestwie Polskim powierzchnia gruntów ornych wzrosła o 38% (powierzchnia gruntów obsianych o 23,2%)¹⁶⁴, a w woj. płockim, powierzchnia gruntów ornych wzrosła o 22,3% (powierzchnia gruntów obsianych o 129,5%)¹⁶⁵. Tak duży wzrost powierzchni zasianej jest rzeczą niemożliwą, a powstał w wyniku porównania zaniżonych danych z r. 1824 i zawyżonych z r. 1842. W r. 1824 powierzchnia gruntów ornych w woj. płockim stanowiła 15,6% ogółu powierzchni gruntów ornych w kraju, a powierzchnia gruntów obsianych — tylko 11,63%.

W 1842 r. grunty obsiane stanowiły w woj. płockim 80,5% ogółu gruntów ornych. Najmniejszy procent gruntów obsianych miały pow. mławski — 72,1% i przasnyski — 72,9%. Najwyższy procent gruntów obsianych miał pow. pułtuski — 94,8%¹⁶⁶. W ciągu l. 1824—1842 nastąpiła znaczna intensyfikacja uprawy roli, aczkolwiek chyba nie aż tak wielka jaką sugerowałoby porównywanie urzędowych danych z tego okresu. Wydaje się, iż w latach dwudziestych XIX w. w woj. płockim obsiewano niecałe 2/3 gruntów ornych, a w l. czterdziestych osiągnięto już 2/3 a być może nawet przekroczono, lecz z całą pewnością nie obsiewano 80% gruntów ornych.

Przeprowadzając analizę wielkości procentowych powierzchni zajmowanych przez poszczególne uprawy, daje się zauważyć znaczny odsetek gruntów obsiewanych zbożami chlebowymi, a w szczególności żytem i owsem. W ciągu lat 1824—1842 zboża te według statystyk urzędowych zajmowały ponad 50% obsiewanego obszaru¹⁶⁷. W woj. płockim w r. 1824 obszar obsiany żytem i owsem był najmniejszy (58,2%);

w Królestwie natomiast największy (68,4⁰/o). W r. 1842 w woj. plockim dwa te zboża zajmowały 71,3⁰/o gruntów obsianych, a w Królestwie tylko 62,3⁰/o. Rośliny te zajmowały tak znaczną powierzchnię, ze względu na swe niskie wymagania glebowe. Można je było uprawiać na glebach niezbyt żyznych, słabo nawożonych, o niskiej kulturze. Zboża chlebowe w omawianym okresie zajmowały wogóle ponad 3/4 obszaru gruntów obsianych¹⁶⁸. Jedyne w r. 1824 zboża zajmowały w woj. plockim obszar mniejszy, bo 70⁰/o powierzchni gruntów obsianych. Według wyższych danych urzędowych, w poszczególnych powiatach woj. plockiego, zboża chlebowe zajmowały w r. 1842 od 87,2⁰/o powierzchni obsianej w pow. lipnowskim, do 89,71⁰/o w pow. przasnyskim.

Zajęcie tak dużych połaci gruntu pod uprawę zbóż stwarzało konieczność ugorowania znacznych obszarów, co było także przyczyną trzymywania się trójpolówki. Potwierdzają to kwestionowane dla r. 1842 dane urzędowe dotyczące wielkości powierzchni zasianej. Mimo jednak ugorowania, gleba ze względu na brak odpowiedniego nawożenia szybko się wyjaławiała i plony były niskie, o czym będzie mowa poniżej. Na niskie plony zwracał już zresztą uwagę w swej pracy Cz. Strzeszewski¹⁶⁹, wykazując, że plony w 1 poł. XIX w. były niższe niż plony w XVI—XVIII w.

Drugą grupę stanowią rośliny przemysłowe, ważne ze względu na układanie prawidłowego płodozmianu¹⁷⁰. Rośliny te zajmowały według danych dla woj. plockiego w r. 1824 aż 25⁰/o gruntów obsianych, w r. 1827 — 15,3⁰/o, a w r. 1842 już tylko 9,3⁰/o. W Królestwie przez znaczny okres czasu odsetek obszaru zajmowanego przez rośliny przemysłowe i pastewne był niższy jak w woj. plockim i wynosił: w r. 1824 — 12,3⁰/o, w r. 1827 — 11,3⁰/o, a w r. 1842 już 15,8⁰/o.

W r. 1842 w pow. guberni plockiej obszar zajmowany przez rośliny przemysłowe wahał się od 7,8⁰/o gruntów obsianych w pow. plockim, do 11,4⁰/o w pow. lipnowskim.

Trzecia grupa: zboża niechlebowe (gryka, proso) w r. 1824 zajmowały w woj. plockim 4,8⁰/o, a w r. 1842 już tylko 2,1⁰/o. Podobną tendencję zauważyć można w skali całego Królestwa Polskiego. W r. 1824 zboża niechlebowe zajmowały 7,3⁰/o ogółu obsianych gruntów w kraju, a w r. 1842 już tylko 5⁰/o. W powiatach gub. plockiej w r. 1842 obszar zajmowany przez zboża niechlebowe wahał się od 1,5⁰/o w pow. przasnyskim do 3⁰/o w pow. pułtuskim.

Omawiając wielkość obszaru zajmowanego przez zboża i rośliny przemysłowe, szczególną uwagę należy zwrócić na pszenicę i ziemniaki; pszenicę — ze względu na to, iż była najcenniejszą z uprawianych w tym okresie roślin (jako główny produkt eksportu zbożowego), ziem-

niaki — ze względu na ich znaczenie w podnoszeniu kultury rolnej. W Królestwie Polskim odsetek powierzchni zajmowanej przez pszenicę kształtował się przez dłuższy okres na poziomie niemal 5⁰%, a w r. 1842 wynosił już 7,3⁰% ogółu obsianych gruntów. W woj. płockim występował stały wzrost odsetka obszaru obsiewanego pszenicą i w r. 1842 osiągnął on poziom 9,8⁰%, a więc znacznie powyżej średniej krajowej. W tymże roku, w powiatach gub. płockiej obszar zajmowany pod uprawę pszenicy kształtował się od 6,7⁰% w pow. ostrołęckim do 14,96⁰% w pow. przasnyskim. Wyższy niż średnia dla Królestwa odsetek obszaru obsiewanego pszenicą wynikał z korzystnego położenia geograficznego woj. płockiego: bliskość Wisły i granicy z Prusami stwarzała dogodne warunki eksportu.

W przypadku uprawy ziemniaków sytuacja w woj. płockim była bardziej złożona. Początkowo obszar zajmowany przez tę uprawę w woj. płockim był znaczny (wyższy od średniej krajowej) i stale rósł, od 6,4⁰% ogółu obsianych gruntów w r. 1824 do 8,3⁰% w r. 1827. W latach następnych procent obsianych gruntów zajętych pod uprawę ziemniaków zaczął maleć, i w 1842 r. wynosił już tylko 5,8⁰%.

W powiatach guberni płockiej w 1842 r. obszar zajmowany pod uprawę ziemniaków wynosił: od 5,5⁰% ogółu obsianych gruntów w pow. mławskim od 6,9⁰% w pow. lipnowskim.

W Królestwie natomiast obszar zajmowany pod uprawę ziemniaków stale rósł, od zaledwie 5,8⁰% ogółu obsianych gruntów w 1824 r. do 10,5⁰% w r. 1842. Trudno wytłumaczyć, dlaczego w woj. płockim, przeciwnie niż w skali całego kraju odsetek gruntów zajmowanych pod uprawę ziemniaków malał. Wprawdzie w liczbach bezwzględnych powierzchnia zajmowana pod uprawę ziemniaków w l. 1825—1842 wzrosła według danych urzędowych o 57⁰%, to jednak w skali całego Królestwa w tym samym czasie wzrosła aż o 121⁰%. Być może na mały wzrost obszaru uprawy ziemniaków w woj. płockim wpłynęła niechęć miejscowych właścicieli ziemskich do tej uprawy, o której już w r. 1822 donosiła w raporcie do KRSW KWP: „Kartofle pomnożyły liczbę próżniaków i ujęły rąk rolnictwu krajowemu potrzebnych, bo każdy wyrobnik dostawszy kilka lub kilkanaście prętów gruntu i zasadziwszy je kartoflami, mając następnie dostateczne z nich wyżywienie, nie dba o więcej i woli próżniaczyć jak najmować się tym, którzy do uprawy gruntów i zbiorów swych potrzebują pomocy rąk obcych niemając pod dostatkiem własnych”¹⁷¹.

Omawiając obszar zasiewów poszczególnych roślin uprawnych warto prześledzić nie tylko wzrost odsetka zajmowanych przez te rośliny gruntów w stosunku do ogółu gruntów obsianych, lecz także tempo wzrostu zajmowanej przez te rośliny powierzchni w liczbach bezwzględ-

nych. Poza czterema głównymi zbożami przeprowadzono taką analizę dla gryki, jako rośliny najbardziej reprezentacyjnej dla grupy zbóż niechlebowych oraz ziemniaków, głównej rośliny świadczącej w ówczesnym okresie o kulturze rolnej danego obszaru.

Przez okres lat 1827—1842 tempo wzrostu powierzchni obsianej pszenicą w woj. płockim — 9,7% rocznie jest znacznie wyższe niż dla całego obszaru Królestwa — 3,9% rocznie. W trzyleciu 1824—1827 kiedy to ceny na zboże są niskie i zaznacza się spadek powierzchni zasianej w stosunku do ogółu gruntów ornych, tempo wzrostu powierzchni obsianej pszenicą w woj. płockim wynosi 3,5% rocznie, podczas gdy w całym Królestwie tylko 1,3% rocznie. W przypadku żyta w okresie 1827—1842 tempo wzrostu w woj. płockim — 5,9% rocznie, jest wyższe niż w skali kraju — 0,1% rocznie. W trzyleciu 1824—1827 zarówno w całym Królestwie, jak i w woj. płockim zaznacza się spadek powierzchni obsianej żytem. W Królestwie w tempie 0,6% rocznie, w woj. płockim tylko o 0,1% rocznie. Również w przypadku owsa i jęczmienia wyższe tempo wzrostu obszaru tych upraw w l. 1827—1842 było w woj. płockim (owsa w stosunku 8,0% rocznie, jęczmienia — 5,8% rocznie) niż na obszarze całego kraju (owsa w stosunku 1,2% rocznie, jęczmienia — 0,6% rocznie). W l. 1824—1827 tempo wzrostu jęczmienia — 1,6% rocznie było wyższe w woj. płockim (w Królestwie tylko 0,2% rocznie), tempo zaś wzrostu powierzchni owsa — 3,2% rocznie, wyższe dla całego obszaru Królestwa (w woj. płockim — 1,9% rocznie).

W trzyleciu 1824—1827 obszar zajmowany pod uprawę gryki rósł zarówno w woj. płockim — w tempie 1,9% rocznie, jak i w całym Królestwie — w tempie 1,0% rocznie. W l. 1827—1842 powierzchnia zajmowana przez grykę malała w tempie 0,3% rocznie w woj. płockim i w tempie 0,9% rocznie w skali całego Królestwa.

W przypadku ziemniaków, w trzyleciu 1824—1827, obszar ich uprawy w woj. płockim rósł w tempie 8,8% rocznie, natomiast w skali Królestwa w tempie tylko 3,5% rocznie. W l. 1827—1842 tempo wzrostu obszaru zajmowanego pod uprawę ziemniaków w woj. płockim wynosiło już tylko 3,2% rocznie w Królestwie zaś — 1,7% rocznie.

Spśród przeanalizowanych upraw w woj. płockim w l. 1827—1842 najszybsze tempo wzrostu obsianej powierzchni wykazywała pszenica, a następnie owies, oraz prawie jednakowe, wysokie tempo wzrostu powierzchni wykazywały: żyto i jęczmień. W Królestwie, najszybszym tempem wzrostu powierzchni również charakteryzowały się pszenica, następnie zaś ziemniaki i owies.

Obszar zajmowany przez poszczególne uprawy, procent gruntów jakie zajmują w stosunku do ogółu obsianych gruntów, procent grun-

tów obsianych w stosunku do ogółu gruntów ornych, nie świadczą jeszcze o intensywności rolnictwa. Zbadać należy jeszcze uzyskiwane plony i ilość zbiorów poszczególnych upraw przypadającą na 100 mieszkańców.

W r. 1827, dla którego obok danych o wysiewach są dane urzędowe o zbiorach, w woj. płockim plony pszenicy, żyta, prosa, rzepaku, lnu i konopi były wyższe niż wynosiła średnia krajowa. Plony owsa w woj. płockim kształtowały się na poziomie średniej krajowej (3,6 q z ha), zaś plony jęczmienia, grochu, gryki i ziemniaków były niższe od średniej krajowej.

Wysokie plony nie świadczą jeszcze o intensywności produkcji rolnej, gdyż można uzyskiwać wysokie plony z małego bardzo obszaru, zbiory więc nie będą w stanie zaspokoić potrzeb mieszkańców danego terytorium. Obliczając wielkość produkcji poszczególnych upraw przypadającą na głowę mieszkańca, można dopiero stwierdzić istnienie na danym obszarze gospodarki intensywnej. W 1827 r. w woj. płockim produkcja pszenicy, grochu, rzepaku, lnu i ziemniaków na głowę mieszkańca była wyższa od średniej krajowej. Produkcja żyta, jęczmienia, owsa, prosa, konopi i gryki była natomiast niższa od średniej krajowej.

W 1842 r. jedynie plony lnu i ziemniaków w gub. płockiej były wyższe od średniej krajowej, pozostałe rośliny wydały zaś plony niższe od średniej krajowej.

Wśród powiatów gub. płockiej w r. 1842 najwyższe plony pszenicy (8,1 q z ha) osiągnano w pow. mławskim. Były one nawet wyższe od średniej krajowej (8,0 q z ha). Najniższe plony pszenicy były w pow. ostrołęckim (6,7 q z ha, tj. o 0,4 q niższe niż średnia gubernialna i o 1,3 q niższe od średniej krajowej. W pow. ostrołęckim osiągnięto natomiast najwyższe plony żyta (6,3 q z ha), najniższe zaś w pow. lipnowskim (3,4 q z ha). W tymże pow. lipnowskim osiągnięto jednak najwyższe plony jęczmienia (5,9 q z ha, tj. tyle co średnia krajowa, przy średniej gub. — 4,4 q z ha), najniższe zaś w pow. płockim (zaledwie 3,3 q z ha). Owies najwyższe plony wydał w pow. przasnyskim (4,3 q z ha), najniższe natomiast w pow. ostrołęckim (tylko 2,9 q z ha przy średniej krajowej — 3,9 q z ha i średniej gub. — 3,5 q z ha). Plony grochu najwyższe były w pow. lipnowskim i ostrołęckim (po 5,2 q z ha), najniższe zaś w pow. płockim i mławskim (po 4 q z ha). Gryka najwyższe plony dała w pow. lipnowskim (2,9 q z ha), najniższe w pow. pułuskim (1,6 q z ha, przy średniej gub. 2 q z ha i średniej krajowej 3,2 q z ha). Najwyższe plony prosa osiągnięto w gub. płockiej w pow. płockim — 2,1 q z ha, najniższe zaś w pow. pułuskim — 1,3 q z ha. Rzepak najwyższe plony wydał w pow. lipnowskim i mławskim (po 1,7 q z ha, przy średniej gub. 1,4 q z ha i średniej krajowej — 1,5 q z ha), najniższe zaś w pow.

ostrołęckim — 1,1 q z ha. Len najwyższe plony wydał w pow. przasnyskim (16 q z ha, przy średniej gub. 6,3 q z ha i średniej krajowej — 4,7 q z ha), najniższy w pow. lipnowskim (2,5 q z ha). Plony konopi były najwyższe także w pow. przasnyskim (8,5 q z ha), a najniższe w pow. plockim (1,4 q z ha). Plony ziemniaków w gub. plockiej najwyższe miał pow. plocki (54 q z ha przy średniej gub. 37,7 q z ha i średniej krajowej 35,7 q z ha), najniższe zaś pow. pułtuski i mławski (po 32,6 q z ha).

Porównując plony obliczone na podstawie danych urzędowych można stwierdzić, że o ile w Królestwie Polskim w l. 1827—1842 nastąpiła zwyżka plonów, to w woj. plockim widać zmniejszanie się plonów. Na spadek plonów działać może zarówno zmniejszająca się powierzchnia ugorów, jak i zapewne zmniejszające się nawożenie, gdyż według danych urzędowych, w woj. plockim w r. 1842 nastąpił spadek pogłowia zwierząt w stosunku do lat dwudziestych¹⁷². Mimo jednak niskich plonów, rośnie w woj. plockim produkcja w przeliczeniu na 1 mieszkańca. Spowodowane jest to zarówno zwiększeniem się powierzchni gruntów obsiewanych poszczególnymi uprawami, jak i znacznym zawyżeniem danych statystycznych, o czym już wspomiano, a które jeszcze bardziej wpływają na zwiększenie się wskaźnika produkcji. Również i w Królestwie produkcja na jednego mieszkańca rośnie, lecz w woj. plockim m.in. na skutek błędów statystyki, wzrost produkcji roślinnej w przeliczeniu na 1 mieszkańca jest znacznie wyższy. Pod względem produkcji owsa i pszenicy w przeliczeniu na 1 mieszkańca, woj. plockie przewyższa średnią krajową ponad dwa razy, a pod względem produkcji żyta — niemal dwa razy.

Znacznie wyższa jest natomiast przeciętna produkcja ziemniaków na jednego mieszkańca w Królestwie (338 kg) od średniej dla woj. plockiego (276 kg). Wyższa od średniej krajowej w gub. plockiej produkcja na 100 mieszkańców niektórych upraw spowodowana była olbrzymimi obszarami zajętyymi pod te uprawy. Obszar rekompensował niską wydajność, a więc mamy tu do czynienia z produkcją typowo już ekstenywną, gdzie produkcja rośnie na skutek zwiększenia powierzchni upraw, a nie wydajności z hektara.

Omawiając produkcję roślinną nie sposób pominąć problem narzędzi rolniczych używanych w tym okresie do uprawy roli. Niestety do omówienia tego problemu brak jest dostatecznej ilości źródeł. Dane, głównie z zespołu Akt Komisji Wojewódzkiej i Rządu Gubernialnego Plockiego¹⁷³, oraz opracowań Grabskiego¹⁷⁴ i Bartysia¹⁷⁵ pozwalają jednak na ogólne zapoznanie się z poziomem technicznym reprezentowanym przez rolnictwo woj. plockiego w l. 1815—1830.

Jak już wspomniano w rozdz. I, folwarki w Królestwie Polskim nie

posiadały właściwie własnego sprzężaju, używając do uprawy roli sprzężaju włościańskiego. Niektóre majątki przechodziły wprawdzie na własny sprzężaj i w nich stosowane były czasami maszyny rolnicze, ale zdarzało się to niezwykle rzadko. Włościanie i większość ziemian używała narzędzi tradycyjnych. Wśród włościan, pewien postęp w dziedzinie narzędzi rolniczych, wnieśli dopiero przybyli z zachodu Europy koloniści.

Do uprawy roli w woj. płockim używano w omawianym okresie soch¹⁷⁶ i radeł¹⁷⁷. Pługi z żelazami¹⁷⁸ spotykane były wśród włościan jeszcze dość rzadko, głównie wśród kolonistów. Trudno natomiast stwierdzić, czy w tym okresie używano w woj. płockim już bron żelaznych¹⁷⁹, czy jeszcze drewnianych, gdyż w źródłach brak jest określeń z jakiego materiału były sporządzone te narzędzia. Do sprzętu zbóż używano, jak się wydaje głównie sierpów, bo choć Bartyś stwierdza, że „W 1 połowie XIX w. szczególnie po roku 1831 następuje w gospodarstwach folwarcznych w Polsce stale wzrastająca mechanizacja narzędzi pracy”¹⁸⁰, to Wł. Grabski, również wielki znawca tego przedmiotu, pisał; że „jeszcze w połowie XIX w. żniwiarki choć wzbudzały wielkie zainteresowanie wśród ogółu, nie przestawały być osobliwością. W owym okresie wchodziła dopiero kosa w powszechne użycie, rugując sierp”¹⁸¹. Ze skąpych danych, jakie zdołano uzyskać w kwestii maszyn i narzędzi rolniczych w woj. płockim, tylko w jednym przypadku znaleziono wymienioną kosę, z zaznaczeniem jednak, że jest to kosa do trawy¹⁸², co potwierdzałoby tezę, że przed r. 1831 w woj. płockim zboże żęto głównie sierpem. Pierwszą żniwiarkę w woj. płockim zakupił dopiero w 1852 r. gen. W. Krasieński dla dóbr majoratu Opinogóra w pow. przasnyskim¹⁸³.

Wśród narzędzi rolniczych wymienianych w źródłach archiwalnych znajdowały się również rzezaki do sieczki¹⁸⁴. Wydaje się, że owe narzędzia spotykane głównie wśród kolonistów, w latach dwudziestych XIX w. poruszane były ręcznie, bowiem Wł. Grabski stwierdził, że choć „z maszyn rolniczych najwcześniej zaczęły upowszechniać się młocarnie, i sieczkarnie, oraz młynki do zboża”, to „w połowie XIX w. było jednak wiele majątków, które ani młocarni, ani sieczkarni nie posiadały”¹⁸⁵. Posiadane przez włościan narzędzia musiały być więc mniej skomplikowane, niż te, na których zakup mogły sobie pozwolić majątki folwarczne i to o wiele lat później.

Do transportu rolniczego używano wozów i to częściej nawet bosych¹⁸⁶. Wozy okute spotykane były wśród włościan rzadziej¹⁸⁷.

O bardziej skomplikowanych narzędziach i maszynach w rolnictwie woj. płockiego przed r. 1831 nie można raczej mówić, gdyż z przyto-

czonych przykładów widać, iż województwo to pod względem techniki było bardzo zacofane i niechętnie stosowano tu nowinki techniczne. W woj. płockim wynikało to m.in. z przywiązania właścicieli folwarcznych do systemu pańszczyźnianego, który zapewniał folwarkom stałe siłę roboczą, nie wymagając jednocześnie łożenia kapitałów na unowocześnienie gospodarki. Prowadzono więc tu gospodarkę typowo ekstensywną, i to zarówno pod względem użytkowania gruntów, struktury zasiewów, jak i sposobów produkcji rolnej. Aczkolwiek, o czym pisano już w roz. I warunki naturalne predystynowały województwo płockie do gospodarki ekstensywnej, opartej o zboża, to niemniej w tym okresie można już było wprowadzać gospodarkę bardziej intensywną, niż to czyniono, a przynajmniej bardziej nowoczesnymi metodami. Znane przecież z najwyższego poziomu kultury rolnej woj. kaliskie nie posiadało także urodzajnych gleb, a mimo to na skutek nowoczesnych jak na owe czasy metod gospodarowania, rolnictwo stało tam na wysokim poziomie.

Pod względem produkcji roślinnej na jednostkę powierzchni gruntów ornych, woj. płockie znajdowało się w l. dwudziestych XIX w. dopiero na piątym miejscu¹⁸⁸. Wyprzedzały je nie tylko woj. kaliskie i mazowieckie, znane z intensywnej produkcji rolnej, lecz także w woj. lubelskie i podlaskie. Taka kolejność ustalona została na podstawie danych urzędowych, gdzie dużą rolę odgrywała powierzchnia zajęta pod zasiew. O ile bowiem według danych urzędowych, w woj. kaliskim w l. dwudziestych XIX w. obsiewano przeciętnie 90⁰/₀ gruntów ornych rocznie¹⁸⁹, w woj. krakowskim 85⁰/₀¹⁹⁰, w podlaskim 74⁰/₀¹⁹¹, to w woj. płockim zaledwie ok 40⁰/₀¹⁹². Wydaje się jednak, iż woj. płockie pod względem kultury rolnej stało wyżej niż woj. podlaskie, a swą odległą pozycję w produkcji roślinnej zawdzięcza chyba zbyt zanizonej urzędowej statystyce wysiewów.

Spośród powiatów woj. płockiego według ustaleń na podstawie danych urzędowych, najwyższą kulturę rolną reprezentował pow. pułtuski, dalej pow. przasnyski, lipnowski, płocki, ostrołęcki i mławski. Według danych szacunkowych B. Grochulskiej, pod względem kultury rolnej najwyższej wydaje się stać pow. przasnyski, następnie płocki, pułtuski, lipnowski, mławski, ostrołęcki.

Stwierdzić jednak należy, iż w świetle danych urzędowych, prowadzona była w woj. płockim gospodarka dość ekstensywna, a wysokie nawet plony w l. dwudziestych nie mogły zrównoważyć niewysokiego odsetka zasiewów i produkcja na jednostkę powierzchni gruntów ornych była dość niska.

HODOWLA

Produkcja zwierzęca w pierwszej poł. XIX w. nie była najważniejszym działem rolnictwa. Strzeszewski podaje, iż miała ona zawsze wartość kilkakrotnie mniejszą niż produkcja roślinna¹⁹³. W szczególnie trudnej sytuacji znalazła się ta gałąź rolnictwa po okresie wojen napoleońskich. O ile straty powstałe na skutek wojny w produkcji roślinnej można było przy sprzyjających warunkach odrobić dość szybko, to straty w hodowli odrobić jest znacznie trudniej.

Najbardziej, pod względem strat w hodowli, ucierpiały północne województwa KP, w których działania wojenne były najdłuższe i przemarsze wojsk najczęstsze. Jeszcze w sprawozdaniu za r. 1819 KWP stwierdza, że „klęski przez wojnę zadane, szczególnie co do utraty inwentarza i sprzężaju zatrzcę się jeszcze nie dały”¹⁹⁴. Również w skali całego Królestwa, skutki wojen odczuwano przez czas dłuższy, bo choć „wolność sprowadzania z Rosji koni i bydła dopomogła znacznie do uzupełnienia upadłych podczas wojny zaprzęgów i inwentarzy”¹⁹⁵, to braki były jednak nadal bardzo duże. Staraly się więc i władze o pomnożenie liczby zwierząt i polepszenie ich gatunku¹⁹⁶. Już w początkach lat 20-tych XIX w. stwierdzić można jednak w skali całego Królestwa powolny, lecz stały rozwój hodowli, i to nie tylko pod względem ilości zwierząt, lecz także ich rasy. „Ten obecny stan gospodarstwa krajowego we wszystkich okolicach kraju poprawia się jednak i wzmacnia, z jednej strony przez rozmnożenie owiec hiszpańskich, które coraz więcej się upowszechnia. Ilość bydła również znacznie się zwiększyła i gatunek jego zdaje się polepszać. Spodziewać się także należy, że przez rozdanie po województwach bydła kołmogorskiego i przez zaprowadzenie stacji stadnych, chów bydła i koni tym lepiej i z korzyścią podniesie się w całym kraju”¹⁹⁷. Nie nadaremne były więc starania władz wojewódzkich i rządowych.

Szczególą opieką otaczały władze rządowe hodowlę koni, na co niemalże wpływ miała założona w 1817 r. stadnina koni królewskich w Janowie. Od r. 1818 bowiem, zaczęto sezonowo otwierać także stacje stadne po województwach¹⁹⁸, aby umożliwić mieszkańcom Królestwa krzyżowanie klaczy z ogierami ze stadniny w Janowie. Miało to wpłynąć na polepszenie rasy koni w Królestwie. Te poczynania rządu wywołały wielkie zainteresowanie także w woj. płockim, które przez pierwsze trzy lata istnienia prowincjonalnych stacji stadnych, pozbawione było takiej stacji¹⁹⁹. Dopiero w 1821 r. otworzono w Drobinie (pow. płocki) pierwszą w woj. płockim stację stadną ogierów królewskich²⁰⁰, co wzbudziło w mieszkańcach nadzieję na polepszenie stanu hodowli koni²⁰¹. Już w r. 1824, a więc po trzech latach jej istnienia przeprowa-

dzono w woj. płockim po raz pierwszy w kraju doświadczenie, „gdzie z przeznaczonej liczby 14 ogierów urządzone były 4 stacje stadne jako to: w Przasnyszu, Mławie i Drobinie, każda z 3 ogierów złożona i w Lipnie — z 5 ogierów złożona”²⁰². W woj. płockim w 1824 r. jedynie pow. pułtuski i ostrołęcki pozbawione były własnych stacji stadnych. Doświadczenie przeprowadzone w woj. płockim dało dobre rezultaty, bo liczba kłaczy krzyżowanych z ogierami ze stadniny królewskiej wzrosła o 38⁰/₀ w stosunku do roku poprzedniego²⁰³.

Sprawozdania władz nie dają jednak ani dostatecznego obrazu hodowli koni, ani nie są w stanie pokazać jej dynamiki. Pierwsze jednak pełne materiały statystyczne dotyczące hodowli zwierząt w Królestwie pochodzą z r. 1824 i dla omawianego okresu l. 1815—1830 urywają się już na r. 1827. Dlatego też w celach porównawczych, podobnie jak w przypadku produkcji roślinnej, posłużono się danymi statystycznymi z l. 1808²⁰⁴ i 1842²⁰⁵.

W r. 1824 znajdowały się w woj. płockim, według danych urzędowych, 52 744 konie, co stanowiło 13,7⁰/₀ ogółu pogłowia koni w Królestwie (380 032 sztuki). W latach następnych liczba tych zwierząt zarówno w woj. płockim jak i w skali całego Królestwa wzrosła. O ile jednak w woj. płockim wzrost ten występuje przez cały czas, to w skali kraju w r. 1827 pogłowiu koni spadło o 1,5⁰/₀ w stosunku do roku 1826. Spadał jednak odsetek, jaki stanowiła liczba koni w woj. płockim w stosunku do ogólnej liczby koni w Królestwie. Było to wynikiem wolniejszego tempa wzrostu pogłowia koni w woj. płockim, niż w skali całego kraju. W l. 1800—1824 pogłowiu koni w woj. płockim rosło w tempie 2,3⁰/₀ rocznie. W l. 1824—1827 tempo wzrostu pogłowia koni w woj. płockim nie uległo zmianie, podczas gdy w skali kraju wynosiło 3,5⁰/₀.

Pod względem liczby koni, woj. płockie w r. 1827 znajdowało się na 4 miejscu po woj.: augustowskim, kaliskim i mazowieckim.

W l. 1827—1842 w woj. płockim pogłowiu koni spadało w tempie 0,6⁰/₀ rocznie, a liczba koni była w 1842 r. o 8,1⁰/₀ niższa w stosunku do r. 1827. W skali całego Królestwa natomiast, pogłowiu koni w latach 1827—1842 rosło w tempie 0,3⁰/₀ rocznie, a liczba koni w 1842 r. była o 3,9⁰/₀ wyższa niż w 1827 r. W gub. płockiej w r. 1842 najwyższe pogłowiu koni znajdowało się w pow. lipnowskim — 11 300 sztuk, tj. 21,7⁰/₀ ogółu sztuk w tej guberni, najniższe zaś w pow. pułuskim — 6 256 sztuk, tj. zaledwie 12⁰/₀ ogółu sztuk koni znajdujących się w gub. płockiej.

Obok hodowli koni, rząd otaczał troską także hodowlę bydła, którego znaczne ilości szły na zaspokojenie w mięso rynku wewnętrznego, część zaś na eksport — głównie do Prus, które przed wprowadzeniem barier celnych na produkty rolnicze, chętnie zakupowały polskie bydło.

W 1818 r. sprowadzono z Rosji do Polski celem polepszenia stanu hodowli bydła, stado złożone z krów i buhajów rasy kołmogorskiej²⁰⁶. Władze rządowe starały się zapewnić temu stadu jak najlepsze warunki²⁰⁷ i wiązały z nim duże nadzieje: „ilość młodzieży z tego rodu (kołmogorskiego) dotąd pomiędzy właścicielami ziemskich na chów rozprowadzona, również jak byki wynajęte lub odstąpione już po różnych stronach Królestwa, ten gatunek ogromnego bydła zaprowadziły”²⁰⁸. W Królestwie bowiem trzymano bydło nienajlepszej jakości, które nie przynosiło właścicielom zbyt dużo korzyści. Było to wynikiem zarówno jego niezbyt dobrej rasy, jak i metod hodowli, oraz bardzo często złej jakości paszy²⁰⁹. Wśród właścicieli ziemskich w woj. płockim, jedynie „dobra Dobrzykowo gen. Roźnieckiego celują w hodowaniu bydła i owiec”²¹⁰. Wśród włościan wysoki poziom w hodowli bydła reprezentowali koloniści. Zwraçała na to uwagę w swych raportach nawet KWP: „Osadnicy tylko Hollendrami zwani, umieją lepiej hodować bydło, dlatego i piękny onego mają rodzaj i sowite z doju ciągną korzyści”²¹¹.

W l. 20-tych XIX w. tak w woj. płockim jak i w całym Królestwie zwiększyła się znacznie liczba sztuk bydła²¹². Poprawie uległa również jego rasa, głównie na skutek krzyżowania krów z buhajami ras: holenderskiej, tyrolskiej, szwajcarskiej i podolskiej²¹³. Zawiodły natomiast nadzieje wiązane przez KRSW ze sprowadzonym z Rosji bydłem rasy kołmogorskiej²¹⁴. Również w woj. płockim obywatele skarżyli się, że „krzyżowanie krów z bykami kołmogorskimi nie dało rezultatów, jakich spodziewać się było można”²¹⁵.

Według danych urzędowych w 1824 r. w woj. płockim znajdowały się 162 143 sztuki bydła, tj. 12,00% ogółu pogłowia bydła w kraju. W ciągu l. 1824—1827 zarówno w woj. płockim, jak i w skali Królestwa pogłowiu bydła rosło, a liczba bydła w woj. płockim stanowiła zawsze około 12% ogółu sztuk w kraju. Tempo wzrostu jednak było wyższe w l. 1824—1827 w woj. płockim — 3,2% rocznie, podczas gdy w Królestwie tylko 2,3% rocznie.

Pod względem ilości sztuk bydła w 1827 r. woj. płockie znajdowało się na czwartym miejscu po woj.: mazowieckim, kaliskim i augustowskim.

W l. 1827—1842 pogłowiu bydła w woj. płockim spadało w tempie 1,2% rocznie, osiągając w r. 1842 liczbę 150 938 sztuk, tj. o 15,8% mniejszą niż w r. 1827 i stanowiąc 11,8% ogółu sztuk bydła w kraju. W skali całego Królestwa w l. 1827—1842 pogłowiu bydła spadało w tempie nieco mniejszym, bo o 0,9% rocznie i w 1842 r. było niższe o 12,1% w stosunku do r. 1827.

Wśród powiatów gub. płockiej w 1842 r. najwyższe pogłowiu bydła posiadał pow. płocki — 27 792 sztuki, tj. 18,5% ogółu sztuk bydła w

guberni, najniższe zaś — pow. mławski — 14,2⁰/. Stwierdzić należy, że tak niskie pogłowie bydła w pow. mławskim, posiadającym aż 31,4⁰/% ogółu powierzchni użytków zielonych (łąk i pastwisk łącznie) w guberni, a więc predystynowanym do hodowli bydła, świadczy o niezwykle ekstensywnym sposobie hodowli w tym powiecie.

Początkowy okres istnienia Królestwa to niezwykle szybki rozwój owczarstwa. Nie mały wpływ miało tu uprzemysławianie kraju, a szczególnie budowa przemysłu włókienniczego, któremu starano się zapewnić miejscowy surowiec. Równocześnie w pierwszych latach istnienia KP korzystnie kształtowały się ceny na wełnę, co było spowodowane eksportem tego produktu do Niemiec i Anglii. Stąd też nie tylko szybki wzrost liczby owiec, lecz także zmiana w strukturze hodowli tych zwierząt: zwiększenie się procentu owiec rasowych. Procesy te można zaobserwować nie tylko w skali całego kraju, lecz również w skali woj. płockiego²¹⁶. Jednak już w 1821 r., w wyniku spadku ceny na wełnę w woj. płockim nastąpiło czasowe zahamowanie wzrostu liczby owiec rasowych, bo „Koszty zaprowadzenia i utrzymania hodowli są wyższe, niż dochód z wełny”²¹⁷. Następne lata przynoszą już jednak ponowny wzrost liczby owiec i polepszenie się ich rasy²¹⁸. Owce rasowe głównie merynosy, sprowadzano do woj. płockiego przede wszystkim ze Śląska i Saksonii²¹⁹.

Dane urzędowe pokazują, że w woj. płockim w 1824 r. było 274 536 sztuk owiec, w tym 18,1⁰/% owiec rasowych. Liczba ta stanowiła 13,9⁰/% ogółu owiec w Królestwie (1 977 242 sztuki, w tym 36,3⁰/% owiec rasowych). W ciągu 16 lat (1808—1824), pogłowie owiec w woj. płockim wzrosło o 160⁰/%, a tempo wzrostu wynosiło 6,2⁰/% rocznie. W l. 1824—1827 zarówno w woj. płockim, jak i w skali Królestwa nastąpił dalszy szybki wzrost pogłowia owiec. W woj. płockim liczba owiec wzrosła w tym czasie o 35,5⁰/%, przy tempie wzrostu wynoszącym 9,9⁰/% rocznie, w Królestwie natomiast tylko o 25,4⁰/%, przy tempie wzrostu — 7,7⁰/% rocznie.

W 1827 r. pogłowie owiec w woj. płockim stanowiło 14,8⁰/% ogólnej liczby owiec w kraju. Pod względem liczby owiec woj. płockie znajdowało się w tym roku na trzecim miejscu po woj.: mazowieckim i kaliskim.

W l. 1827—1842 pogłowie owiec w woj. płockim rosło znacznie wolniej, bo w tempie zaledwie 0,7⁰/% rocznie (w Królestwie w tempie 2,4⁰/% rocznie), a już w latach 40-tych nastąpił zupełny zastój owczarstwa. Wzrastał jednak w woj. płockim stale procent owiec rasowych. O ile w 1824 r. owce rasowe stanowiły zaledwie 18,1⁰/% ogółu pogłowia owiec w województwie, to w 1827 r. już 26,5⁰/%, a w r. 1842 ponad 1/2 (51,1⁰%).

W r. 1842 w pow. lipnowskim znajdowała się 1/4 ogółu pogłowia

owiec w gub. plockiej, z tego 46,8⁰/₀ były to owce rasowe. Najniższe pogłowie owiec miał pow. ostrołęcki — 12,1⁰/₀ ogółu pogłowia owiec i pow. pułtuski — 12,6⁰/₀. Pow. pułtuski miał jednak najwyższy procent owiec rasowych, bo aż 84,7⁰/₀ i były to wyłącznie owce dworskie²²⁰. Owce nierasowe stanowiły w tym powiecie tylko 15,3⁰/₀ i były to wyłącznie owce chłopskie²²¹. Owce rasowe znajdujące się w posiadaniu chłopów, stanowiły w gub. plockiej zaledwie 0,7⁰/₀ ogółu owiec rasowych, a posiadali je chłopi z pow.: lipnowskiego, mławskiego i ostrołęckiego²²². Wogóle zaś, chłopi posiadali zaledwie 1/3 ogólnej liczby pogłowia owiec.

O ile hodowli koni, bydła i owiec władze wojewódzkie i władze Królestwa poświęcały wiele uwagi, co znalazło swój wyraz w licznych wzmiankach źródłowych, to w kwestii hodowli trzody chlewnej brak jest w źródłach danych świadczących, iż hodowla ta znajdowała się w sferze zainteresowania władz.

Według danych urzędowych w 1824 r. w woj. plockim znajdowało się 101 109 sztuk trzody chlewnej, co stanowiło 19,2⁰/₀ ogółu pogłowia w Królestwie. Woj. plockie znajdowało się w tym roku na 3 miejscu pod względem ilości sztuk trzody chlewnej po woj.: augustowskim i kaliskim. W porównaniu do r. 1808, pogłowie trzody chlewnej w 1824 roku, w woj. plockim wzrosło o 145,9⁰/₀. W r. 1825 nastąpił dalszy wzrost pogłowia trzody, ale od r. 1826, pogłowie trzody w woj. plockim zaczęło maleć i w 1827 r. osiągnęło 97,1⁰/₀ stanu z 1824 r. (spadek o 2,9⁰/₀). W tymże r. odsetek pogłowia trzody chlewnej w woj. plockim w stosunku do ogółu trzody w Królestwie wynosił już tylko 14,0⁰/₀, lecz woj. plockie nadal zajmowało, po woj.: augustowskim i kaliskim, 3-cie miejsce w kraju pod względem ilości sztuk trzody chlewnej.

W Królestwie w l. 1824—1827 pogłowie trzody wzrosło o 45,3⁰/₀, przy rocznym tempie wzrostu wynoszącym 9,9⁰/₀, podczas gdy w woj. plockim w tym okresie następował spadek pogłowia o 1⁰/₀ rocznie.

W latach następnych wzrost pogłowia trzody chlewnej nie był już tak dynamiczny. W l. 1827—1842 pogłowie trzody chlewnej rosło w woj. plockim w tempie 0,9⁰/₀ rocznie, a w Królestwie już tylko w tempie 0,9⁰/₀ rocznie, a w Królestwie już tylko w tempie 0,5⁰/₀ rocznie. W tymże 1842 r. gub. plocka posiadająca 14,6⁰/₀ ogółu pogłowia trzody chlewnej w kraju, pod względem ilości sztuk trzody znalazła się na 2 miejscu w kraju po gub. augustowskiej.

Wśród powiatów gub. plockiej w 1842 r. najwyższe pogłowie trzody chlewnej posiadał pow. lipnowski — 23⁰/₀ ogółu sztuk trzody w guberni, najniższe natomiast — pow.: ostrołęcki — 12,6⁰/₀ i mławski — 12,8⁰/₀ ogółu trzody chlewnej w guberni.

Omawiając hodowlę, wspomnieć należy o sprzężaju rolniczym, którym

dysponowało rolnictwo poszczególnych województw. W 1827 r. w woj. płockim tylko 48,4⁰/₀ sprzężaju rolniczego stanowiły konie. Resztę, tj. 51,6⁰/₀ sprzężaju stanowiły woły²²³. W skali Królestwa konie stanowiły zaledwie 42,8⁰/₀ sprzężaju rolniczego²²⁴. Pod względem procentu koni składających się na sprzężaj rolniczy, woj. płockie w 1827 r. znajdowało się na drugim miejscu po woj. augustowskim (56,6⁰/₀ koni w sprzężaju rolniczym)²²⁵. W 1827 r. na 100 ha gruntów ornych przypadają w woj. płockim 13,8 sztuk inwentarza roboczego, podczas gdy w woj. augustowskim aż 27 sztuk, w woj. kaliskim 14,2 sztuk, w pozostałych zaś województwach poniżej 13 sztuk²²⁶.

Dla r. 1842 w statystykach brak danych dotyczących wołów, trudno więc określić, jaki stanowiły one procent sprzężaju rolniczego. Pod względem ilości koni składających się na sprzężaj rolniczy w 1842 r., woj. płockie znajdowało się razem z woj. kaliskim na trzecim miejscu w kraju (46,9 tys. sztuk) po woj.: augustowskim i mazowieckim²²⁷.

Analizując stan hodowli należy stwierdzić, jaka była jej intensywność. W tym celu najlepiej porównywać tzw. sztuki duże, tj. liczbę inwentarza w przeliczeniu na sztuki bydła. W pracy niniejszej posłużono się współczynnikami przeliczeniowymi zaczerpniętymi z pracy Sobczaka: „Zmiany w stanie ilościowym i rejonizacji hodowli na ziemiach Polski środkowej w XIX w.”²²⁸.

W 1824 r. w woj. płockim znajdowało się 293 990 sztuk dużych tj. 13,07⁰/₀ w stosunku do ogółu sztuk dużych w KP. W porównaniu do r. 1808 liczba sztuk dużych wzrosła w woj. płockim o 40,4⁰/₀, przy tempie wzrostu wynoszącym 2,1⁰/₀ rocznie. W ciągu l. 1824—1827 liczba sztuk dużych w woj. płockim wzrosła o 10⁰/₀, przy rocznym tempie wzrostu wynoszącym 3,2⁰/₀. W Królestwie sytuacja kształtowała się podobnie, bo pogłowie sztuk dużych wzrosło w tym czasie o 11⁰/₀, przy tempie wzrostu — 3,3⁰/₀ rocznie. W 1827 r. pod względem ilości inwentarza w przeliczeniu na sztuki duże, woj. płockie znajdowało się na 4 miejscu po woj.: kaliskim, mazowieckim i augustowskim.

W ciągu l. 1827—1842 w woj. płockim nastąpił spadek sztuk dużych o 9⁰/₀, było więc w 1842 r. 297 101 sztuk (w KP w l. 1827—1842 spadek liczby sztuk dużych nastąpił o 1,4⁰/₀).

Wśród powiatów gub. płockiej w 1842 r. największy odsetek sztuk dużych posiadał pow. lipnowski — 20,0⁰/₀, najmniejszy zaś pow.: pułtuski, i mławski po 14,5⁰/₀, oraz ostrołęcki — 15,0⁰/₀ ogółu sztuk dużych.

Badając intensywność hodowli, określić należy przede wszystkim liczbę sztuk inwentarza w przeliczeniu na sztuki duże, przypadającą na 100 ha użytków rolnych (tj. gruntów ornych, łąk, pastwisk i ogrodów), oraz liczbę inwentarza przypadającą na 100 mieszkańców.

Obliczenie liczby inwentarza przypadającego na 100 ha użytków rol-

nych jest dla r. 1824 bardzo trudne, ze względu na połączenie w statystyce pastwisk z nieużytkami, tak iż niemożliwością jest określenie dokładne powierzchni użytków rolnych²²⁹. Tak więc na skutek nieścisłości w rozgraniczeniu użytków rolnych od nieużytków, dla r. 1824 otrzymujemy zaniżony wskaźnik liczby inwentarza przypadającego na 100 ha użytków rolnych. Wynosił on dla woj. płockiego 26,6‰ sztuk (w tym 14,6 sztuk bydła), stawiając je podobnie jak pod względem ogólnej liczby inwentarza na 4 miejscu po woj.: kaliskim, mazowieckim i augustowskim. Przeciętna dla całego Królestwa wynosiła 29,1 sztuk inwentarza na 100 ha użytków rolnych (w tym 17,4 sztuk bydła).

Dla r. 1842 istnieją już dość dokładne dane dotyczące wielkości powierzchni użytków rolnych²³⁰, niestety tylko dla gub. płockiej. Najbardziej intensywną hodowlę w tym czasie w gub. płockiej prowadzono w pow. lipnowskim — 32,6 sztuk inwentarza na 100 ha użytków rolnych (w tym 14,1 sztuk bydła), oraz w pow. pułtuskim — 31,4 sztuk inwentarza na 100 ha użytków rolnych (w tym 17,9 sztuk bydła). W pow. mławskim, o czym już poprzednio pisano prowadzono najbardziej ekstensywną hodowlę — tylko 17,8 sztuk inwentarza na 100 ha użytków rolnych (w tym zaledwie 8,8 sztuk bydła). Wskaźnik dla pow. mławskiego jest niezwykle niski, nie tylko w porównaniu do wskaźników przodujących w tym względzie powiatów, lecz nawet w stosunku do średniej gubernialnej — 25,7 sztuk inwentarza na 100 ha użytków rolnych (w tym 13,0 sztuk bydła).

Miarą intensywności hodowli jest również liczba inwentarza przypadająca na 100 mieszkańców. Pod tym względem woj. płockie posiadało wskaźniki wyższe niż wynosiła średnia krajowa. W 1824 r. na 100 mieszkańców przypadało w woj. płockim 66,7 sztuk inwentarza (w tym 36,8 sztuk bydła), podczas gdy w całym kraju na 100 mieszkańców przypadało przeciętnie 59,2 sztuk (w tym 35,5 sztuk bydła). W ciągu l. 1824—1827 wskaźnik ten wzrósł w woj. płockim do 68,9 sztuk inwentarza (w tym 37,9 sztuk bydła) na 100 mieszkańców, a w Królestwie do 62,2 sztuk inwentarza (w tym 35,9 sztuk bydła). W woj. płockim, w okresie lat 1827—1842 liczba inwentarza przypadająca na 100 mieszkańców spadła aż o 17,4‰ i wynosiła w r. 1842 tylko 56,9 sztuk (w tym 28,8 sztuk bydła).

W badanym okresie można wyróżnić w woj. płockim, jak i w całym Królestwie, 3 okresy rozwojowe w zakresie hodowli zwierząt. W pierwszych latach istnienia KP następuje w wyniszczonym kraju szybki wzrost pogłowia wszystkich gatunków zwierząt. Niewątpliwym wpływ miało na ten proces zniesienie w l. 1819—1822 granicy celnej między Królestwem a Cesarstwem Rosyjskim i napływ dużych ilości taniego bydła rosyjskiego²³¹. Początkowo przyczyniało się ono do polepszenia

stanu hodowli, lecz wkrótce zaczęło wpływać niekorzystnie na kształtowanie się cen na bydło w Królestwie. Stan ten pogłębiało wprowadzenie przez Prusy w 1823 r. (po wypowiedzeniu przez Rosję konwencji petersburskiej z 1818 r.) nowych, niekorzystnych taryf celnych na produkty rolnicze, co zahamowało nie tylko wywóz do Gdańska polskiego zboża, lecz także eksport do Prus bydła, którego Prusy były przedtem głównym odbiorcą. Wszystkie te czynniki wpłynęły hamująco na wzrost pogłowia bydła, a stagnacja w hodowli ujawniła się w woj. płockim już w l. 1824—1825, podczas gdy w skali Królestwa dopiero w l. 1825—1826. Jedynie hodowla owiec w woj. płockim, podobnie jak zresztą i w skali całego Królestwa, rozwijała się w tym okresie doskonale. Nawet okresowe spadki ceny na wełnę (w l. 1821—1826, 1829)²⁸² nie wpłynęły na zahamowanie rozwoju owczarstwa. Było bowiem owczarstwo, szczególnie dla gospodarki folwarcznej, środkiem na zwiększenie swoich dochodów w okresie spadku cen na zboże, i niemożność, ze względu na wysokie cło w Prusach, wywiezienia go z kraju. Hodowla owiec przyczyniła się również do zmniejszenia wydatków na robociznę, której wymagały zboża, szczególnie w okresie żniw, gdy do zbioru nie starczały już ręce chłopów pańszczyźnianych i potrzeba było najemników²⁸³. Jednocześnie hodowla owiec, przez zwiększenie użytków zielonych, pozwalała właścicielom gospodarstw folwarcznych zagospodarować swe posiadłości przy zmniejszającym się sprzężeniu włościańskim i braku własnego. Konieczność opłacania czynszów i podatków zmuszała bowiem włościan do sprzedaży inwentarza po jakiegokolwiek cenie²⁸⁴, i to z biegiem czasu nawet takiego, który potrzebny był do dalszego uprawiania roli²⁸⁵.

Hodowla owiec, szczególnie tych rasowych, łącznie z rozwijającą się hodowlą bydła sprawiała, że w woj. płockim, sporadycznie i nieśmiało jeszcze, zaczęły pojawiać się w latach 20-tych XIX w. rośliny pastewne: koniczyna i wyka²⁸⁶. Nie były tu one wprawdzie uprawiane na taką skalę jak w woj.: kaliskim czy mazowieckim, lecz świadczyły o próbach poszukiwania przez wielką własność folwarczną bardziej intensywnych metod gospodarowania.

GOSPODARKA PRODUKTAMI ROLNYMI

Omówienie warunków rozwoju rolnictwa, struktury własności, oraz wielkości produkcji rolnej, nie zamyka jeszcze całości zagadnienia. Pozostaje do omówienia gospodarka produktami rolnymi, co jednak ze względu na brak dostatecznej ilości źródeł jest niezwykle trudne. Dla lat 1815—1830 można wprawdzie znaleźć dość dużo źródeł dotyczących te-

go problemu, lecz są to źródła zawierające głównie dane dla całego obszaru KP. Źródła dotyczące poszczególnych województw są w ilości znikomej, a dla woj. płockiego brak ich niemal zupełnie.

W miarę posiadanych źródeł, można spróbować przedstawić ten problem chociażby w ogólnych zarysach. Ze względu na charakter źródeł, z których korzystano w przypadku produkcji roślinnej pominąć można dla omawianego okresu obliczanie wielkości produkcji pozostawianej na zasiew w roku następnym, gdyż jak udowodnił to Tadeusz Sobczak (patrz. roz. IV), do r. 1841 włącznie podawano produkcję roślinną netto²³⁷, a więc już po odliczeniu jednego ziarna na zasiew. Pozostaje więc określenie wielkości produkcji roślinnej przeznaczonej na konsumpcję, oraz nadwyżek przeznaczonych dla celów przemysłowych i eksportu. Z braku materiałów źródłowych, nie można tych problemów przedstawić w taki sposób, jak uczynił to Sobczak w pracy „Przełom w konsumpcji spożywczej w Królestwie Polskim w XIX w.”²³⁸. Zajęto się więc najpierw określeniem przybliżonej wielkości konsumpcji, by w ten sposób obliczyć wyprodukowane nadwyżki zbóż. W wyniku przeprowadzonej analizy, Sobczak w swej pracy stwierdził, iż przeciętny mieszkaniec KP w latach 20-tych XIX w. spożywał 154 kg zbóż rocznie²³⁹. Wiadomo jednak, iż inaczej kształtowało się spożycie zbóż w dużych miastach²⁴⁰, a inaczej na wsi. W woj. płockim gdzie ludność miejska stanowiła tylko 17,4⁰%, miasta, a raczej miasteczka (jedyne większe miasto — Płock, nie osiągnął nawet 10 tys. mieszkańców), były niewielkie²⁴¹, spożycie zbóż kształtowało się właściwie na poziomie wiejskim²⁴², a więc znacznie poniżej średniej krajowej. Stąd też przyjęto wskaźnik B. Baranowskiego dotyczący spożycia zbóż na wsi²⁴³, dla całego woj. płockiego, podwyższając jedynie spożycie pszenicy o 10⁰%. Będzie to więc spożycie minimalne, wydaje się jednak, iż chyba niewiele odbiegające od wielkości rzeczywistego spożycia zbóż przez mieszkańców woj. płockiego w tym okresie.

Ponieważ dla omawianego okresu dane dotyczące zasiewów i zbiorów, a więc wielkości produkcji roślinnej istnieją tylko dla r. 1827, na przykładzie więc tego r. postarano się pokazać gospodarkę produktami rolnymi.

W 1827 r. produkcja netto pszenicy w woj. płockim według danych urzędowych wynosiła 99 313 q, tj. 13,2⁰% produkcji netto w Królestwie. Na spożycie dla ludności województwa normy Baranowskiego (7,2 kg, 10⁰%), a więc na minimum spożycia, przeznaczyć by należało 37 259 q, tj. 37,5⁰% produkcji netto pszenicy w tym województwie. Maksymalna nadwyżka tego zboża wynosiła w woj. płockim 62 054 q, tj. 18,5⁰% eksportu pszenicy z Królestwa. Niestety z braku danych źródłowych nie można stwierdzić jak wielki był eksport pszenicy w 1827 r. z woj.

płockiego. Zapewne był nieco niższy od maksymalnej nadwyżki jaką wykazano, lecz musiał być dość znaczny, jako że pszenica była w tym roku, a także już w kilku poprzednich²⁴⁴, głównym zbożem eksportowanym za granicę. Woj. płockie było przy tym jednym z głównych producentów pszenicy w Królestwie, oraz miało dogodne warunki eksportu w porównaniu z innymi województwami (patrz wyżej). Za znacznym eksportem zboża w tym okresie z woj. płockiego, przemawia także postanowienie Rady Obywatelskiej woj. płockiego, zanotowane w aktach KRPiS pod datą 20 X 1827 r., które głosi: „aby dla dogodności tamecznych obywateli w skutku Konwencji Berlińskiej, pomnożone być mogły jak najrychlej na granicy Prus komory II rządu, nim zaś przedmiot ten stanowczo zdecydowanym zostanie, aby tymczasem utworzoną być mogła komora II rządu w Osieku, jako miejscu przestrzeni dwunastomilowej między komorami w Dobrzyniu n. Drwęcą i w Mławie, naprzeciw miasta pruskiego Brodnicy położonym, a to dla ułatwienia wywozu produktów tutejszokrajowych”²⁴⁵. Wprawdzie Rada Administracyjna KP stwierdziła, że wniosek Rady Obywatelskiej woj. płockiego jest słuszny²⁴⁶, to jednak ze względu na trudności czynione przez Prusy, nie został on zrealizowany.

Produkcja netto drugiego zboża chlebowego, żyta, wynosiła w 1827 r. w woj. płockim wg danych urzędowych 446 967 q. Jednocześnie wg normy podanej przez Baranowskiego (87,6 kg), na konsumpcję przeznaczano 412 205 q, tj. 92,3% produkcji tego zboża, czyli że nadwyżka przeznaczona dla celów przemysłowych (gorzelnictwo) i eksportowych wynosiła zaledwie 34 862 q.

W 1827 r. wyprodukowano w woj. płockim wg danych urzędowych 90 529 q jęczmienia. Jest to trzecie zboże, dla którego istnieje norma spożycia ustalona przez Baranowskiego (25,2kg). Wg tej normy, spożycie jęczmienia w woj. płockim winno wynosić 118 550 q gdyby więc nawet całą produkcję netto zużyto na cele konsumpcyjne, do określonej normy spożycia brakowałoby jeszcze 28 021 q, tj. ok. 30,9% produkcji netto w województwie. Na cele konsumpcyjne nie zużywano jednak całej produkcji netto tego zboża, bowiem znaczną część produkcji przerabiano w browarach na piwo. Po odliczeniu jęczmienia przeznaczonego na cele przemysłowe (22 503 q), pozostaje w woj. płockim na cele konsumpcyjne 68 026 q tego zboża, tj. ok. 14,4 kg na jednego mieszkańca, a więc zaledwie 57,1% normy spożycia ustalonej przez Baranowskiego. Brak jednak danych źródłowych, mówiących o imporcie jęczmienia z innych województw. Pamiętać należy wszakże, iż trzy wymienione uprzednio zboża, nie były jedynymi produktami spożywanymi przez ludność w tym okresie. Ze zbóż, spożywano również pewne ilości owsa, gryki, prosa a także grochu. Niestety, nie można określić jak

wielkie było spożycie tych roślin w woj. płockim. Baranowski ustalił tylko spożycie 3 zbóż podstawowych, Sobczak zaś podaje jedynie przeciętne spożycie zbóż przez statystycznego mieszkańca Królestwa, a normy tej nie można stosować do jednego tylko województwa. Zaznaczyć jednak należy, iż jęczmień mógł być zastąpiony innymi zbożami, na co zwracała nawet uwagę w swym raporcie KWP, gdyż w 1827 r. zboża jare dały w woj. płockim plony dość mierne, i należało się spodziewać, że w r. tym zostanie skonsumowane więcej niż zwykle zbóż ozimych²⁴⁷. Jednocześnie trzeba pamiętać, iż w l. 20-tych następuje szybki wzrost obszaru uprawy ziemniaków, które zaczęły stanowić coraz ważniejszą pozycję w jadłospisie, szczególnie ludności biedniejszej. Ludność ta w przypadku nieurodzaju zbóż, żywiła się w znacznej mierze ziemniakami²⁴⁸, które często stanowiły podstawowy produkt spożywany przez ludność wiejską.

O wzrost uprawy ziemniaków starały się nawet władze rządowe²⁴⁹ i trzeba przyznać, iż im się to udało. W ciągu 16 lat (1811—1827) powierzchnia uprawy ziemniaka zwiększyła się w KP trzykrotnie, a w woj. kaliskim nawet sześciokrotnie²⁵⁰. W woj. płockim w l. 1811—1827 powierzchnia uprawy ziemniaków zwiększyła się tylko o 153% (dwa i pół raza), lecz jeszcze w 1827 r. powierzchnia uprawy ziemniaków w woj. płockim stanowiła 14,7% obszaru zajętego pod uprawę tej rośliny.

Pozostałe zboża produkowane były raczej na użytek ludności, a tylko nasiona roślin oleistych mogły być przedmiotem eksportu, jako że ich produkcja przekraczała dość znacznie średnią krajową.

Podobnie jak w przypadku gospodarki produktami roślinnymi tak i w sferze gospodarki produktami hodowlanymi brak jest dostatecznej ilości źródeł, aby dokładnie przeanalizować prowadzoną nimi gospodarkę. Ze względu na posiadane materiały można zanalizować jedynie produkcję mięsa w r. 1827, oraz ilość skonsumowanego inwentarza w miastach woj. płockiego w dwuleciu 1827—1828. Posługując się wskaźnikami przeznaczanego na ubój pogłowia, zawartymi w pracy Sobczaka „Przełom konsumpcji spożywczej w Królestwie Polskim w XIX w.”²⁵¹, oraz wskaźnikami wagi rzeźnej inwentarza w omawianym okresie²⁵², zawartymi w tejże pracy, można stwierdzić, iż w 1827 r. w woj. płockim wyprodukowano 4 259 ton mięsa, co stanowiło 15,4% produkcji mięsa w Królestwie. W przeliczeniu na głowę ludności, w 1827 r. w woj. płockim produkowano 9,1 kg mięsa, podczas gdy w Królestwie tylko 8,5 kg.

Produkcja mięsa nie równała się jednak jego spożyciu. Na spożycie mięsa oddziaływał bowiem zarówno eksport²⁵³ inwentarza, głównie do Prus i Krakowa, jak i jego import²⁵⁴, przede wszystkim z Rosji. Woj. płockie należało zaś do znaczniejszych eksporterów inwentarza w Królestwie Świadczą o ty m.in., poza znaczną produkcją mięsa i bliskość

cią granicy z Prusami, skargi zawarte w raportach KWP na niskie ceny inwentarza i bariery celne w Prusach, utrudniające wywóz inwentarza z tego województwa ²⁵⁵.

Mimo jednak niskich cen i trudności w eksporcie, spożycie mięsa w miastach woj. płockiego było nader niskie. O ile ludność miejska woj. płockiego stanowiła w 1827 r. 9,6% ludności miejskiej kraju, to jej spożycie mięsa wynosiło zaledwie 5,5% mięsa spożywanego przez ludność miejską w Królestwie. W przecięciu dwulecia 1827—1828 na przeciętnego mieszkańca miasta, przypadało w KP 27,7 kg mięsa, w woj. płockim — zaledwie 16,3 kg. W tym względzie woj. płockie znajdowało się na przedostatnim miejscu w kraju, po woj. sandomierskim — 16,5 kg na jednego mieszkańca miast, a tylko przed woj. krakowskim — 16,0 kg ²⁵⁶. W dwuleciu 1827—1828 spożycie mięsa na jednego mieszkańca w woj. płockim osiągnęło zaledwie 60,74% przeciętnej krajowej. Jednocześnie zupełnie inna była struktura spożywanego mięsa. Przeciętny mieszkaniec miasta w woj. płockim spożywał spośród owych 16,3 kg mięsa: 51,5% wołowiny, 26,4% wieprzowiny, 14,8% baraniny, oraz 7,3% cielęciny. Przeciętny mieszkaniec miasta w KP spożywał spośród przypadających nań 27,7 kg mięsa: 61,0% wołowiny, 21,3% wieprzowiny, 10,8% baraniny, oraz 6,9% cielęciny. Jak widać z tego porównania, statystyczny mieszkaniec miasta w woj. płockim spożywał (oczywiście w liczbach względnych) znacznie więcej wieprzowiny i baraniny, niż przeciętny mieszkaniec miasta w Królestwie, ale znacznie mniej wołowiny. Cielęcina spożywana przez mieszkańców miast w woj. płockim i w Królestwie, stanowiła podobny procent.

Niestety, brak jest materiałów na podstawie których można byłoby określić spożycie mięsa przez ludność wiejską w woj. płockim, czy też przez całą ludność tego województwa. W Królestwie spożycie mięsa wynosiło w 1827 r. 36 861 ton ²⁵⁷, tj. 9,1 kg na 1 mieszkańca, a więc o 0,6 kg więcej niż wynosiła produkcja. Było to możliwe dzięki przewadze importu nad eksportem zwierząt rzeźnych. Przeciętny mieszkaniec wsi w Królestwie spożywał w r. 1827 zaledwie 4,2 kg mięsa rocznie ²⁵⁸. W woj. płockim, zarówno spożycie na wsi, jak i spożycie przeciętne musiało być o wiele niższe, o czym świadczyła już wielkość spożycia mięsa w miastach. Podobnie więc i mieszkańcy wsi spożywali zapewne mniej mięsa niż to przypadało na głowę statystycznego mieszkańca wsi w Królestwie. Mimo więc, iż woj. płockie przodowało w kraju w produkcji mięsa, poziom jego spożycia był tu niezwykle niski, co świadczy przecieź o niskim poziomie życia mieszkańców.

Po ogólnym scharakteryzowaniu spożycia produktów roślinnych i zwierzęcych, należy nieco miejsca poświęcić produkcji przemysłu rolno-spożywczego, a więc w tym okresie czasu browarnictwu i gorzelnictwu ²⁵⁹.

W 1827 r. w woj. płockim wyprodukowano 6 175 200 l piwa²⁶⁰, tj. 6,30% produkcji piwa w KP. Przeciętnie na jednego mieszkańca woj. płockiego przypadało więc 13 l podczas gdy w Królestwie — 24 l. Przyjmując za Sobczakiem, iż z 1 q jęczmienia można uzyskać 270 l piwa²⁶¹, zużycie jęczmienia w browarnictwie wynosiło w 1827 r. w woj. płockim — 22 503 q, w Królestwie zaś — 360 000 q²⁶².

Drugi dział ówczesnego przemysłu rolno-spożywczego, gorzelnictwo, związany był głównie z gospodarką folwarczną i opierał się przede wszystkim na własnym surowcu²⁶³. Okowitę, bo statystyki z tego okresu, jak udowodnił to niezbitcie Sobczak²⁶⁴, podawały zawsze jej produkcję, wytwarzano częściowo ze zboża (głównie z żyta, w mniejszym stopniu z jęczmienia)²⁶⁵, ale także coraz częściej z ziemniaków. Podobnie musiało być w woj. płockim. W 1827 r. w woj. płockim jęczmienia do wyrobu okowity chyba nie używano, gdyż jak wskazano, w wyniku nieurodzaju w tym r. zbóż jarych, brakło jęczmienia nawet na cele spożywcze. Cała więc produkcja wódki w tym województwie, opierała się w 1827 r. na życie i ziemniakach. Woj. płockie wyprodukowało w r. 1827 1 918 144 l wódki²⁶⁶, tj. 10,40% produkcji krajowej (18 322 552 l)²⁶⁷. W przeliczeniu na jednego mieszkańca (4,1 l) produkcja okowity w woj. płockim podobnie jak i w przypadku piwa, była niższa od średniej krajowej (4,5 l wódki na jednego mieszkańca). Omawiając spożycie zbóż stwierdzono, że w 1827 r. nadwyżka żyta zbędnego od wielkości przeznaczony na konsumpcję wynosiła 34 862 q. Przyjmując, iż całość tej nadwyżki zostanie przerobiona w gorzelniach, otrzymano by z niej zaledwie 36,90% (707 864 l) produkcji z 1827 r.²⁶⁸ Tak więc pozostałe 63,10% produkcji, a może nawet nieco więcej, otrzymano z ziemniaków. Na wyprodukowanie owych 1 210 280 l. okowity, wg. ówczesnych norm, potrzeba było 177 508 q ziemniaków²⁶⁹, tj. ok. 30% produkcji netto ziemniaków w województwie.

Sobczak stwierdza, że w l. 20-ch XIX w. zużywano w KP na cele produkcji gorzelniczej ok. 35% produkcji netto ziemniaków²⁷⁰. Zużycie więc 30% produkcji tej rośliny w woj. płockim, niezbyt odbiega od średniej krajowej. Pamiętać przy tym należy, o czym uprzednio wspomiano, że w wyniku nieurodzaju zbóż jarych braki w ich spożyciu należało zastąpić innymi produktami. Prawdopodobnie stanowiły je właśnie ziemniaki, gdyż nadwyżka żyta była niewielka, i zapewne w całości przerobiono ją na okowitę. Zwłaszcza, że wydajność żyta przy produkcji wódki była znacznie wyższa niż ziemniaków, a zatem na wyprodukowanie tej samej ilości okowity, potrzeba go było znacznie mniej. Zaoszczędzone w ten sposób ziemniaki, mogły być przeznaczone na wyżywienie włościan.

W raportach KWP znajdujemy stwierdzenie o konieczności ograniczenia eksportu ozimin, które potrzebne będą na wyżywienie ludności²⁷¹.

Wydaje się jednak, iż eksport pszenicy nie był zbyt zmniejszony, żyto zaś w r. 1827 nie było chyba przedmiotem eksportu z woj. płockiego. Cała produkcja żyta, wydaje się być w tymże r. zużyta na potrzeby miejscowej ludności i produkcję okowity.

Największe trudności są z materiałami dotyczącymi handlu zagranicznego, brak bowiem dla poszczególnych województw zestawień o ilości wywiezionych i sprowadzonych produktów rolnych. Znajdujące się w aktach KRPIŚ, oraz w aktach RS, a także w różnych opracowaniach dane dotyczące eksportu i importu produktów rolnych tyczą się całego obszaru Królestwa. Również w raportach rocznych KWP przysyłanych do KRPIŚ i KRSW brak jest informacji o wielkości eksportu i importu z tego województwa. Jedynie w raporcie za r. 1817²⁷² KWP podaje ilość wyeksportowanego zboża, wełny i skór. Tak więc w r. 1817 z woj. płockiego wyeksportowano wg danych urzędowych 500 ton pszenicy, tj. 2,97% eksportu krajowego pszenicy²⁷³ i 1886 ton żyta, tj. 9,5% eksportu krajowego tego zboża²⁷⁴. Nie są to wielkości znaczne, ale chyba można je uznać za prawdopodobne, raz ze względu na przewagę eksportu żyta nad pszenicą w pierwszych latach istnienia KP, a dwa, ze względu na poważne zniszczenia, jakim uległo rolnictwo woj. płockiego w okresie wojen napoleońskich, co musiało wpłynąć na obniżenie produkcji rolniczej, a co za tym idzie i na wielkość eksportu.

W r. 1817 wyeksportowano także z woj. płockiego wg raportu KWP 20,3 ton wełny²⁷⁵ i 3 tys. skór bydlęcych²⁷⁶. W następnych jednak raportach KWP, brak już informacji o wielkości eksportu, a znaleźć można jedynie skargi na niskie ceny i trudności czynione przez Prusy w eksporcie polskiemu zbożu²⁷⁷.

ZAKOŃCZENIE

Woj. płockie w l. 20-tych XIX w. należało, po woj. augustowskim i podlaskim, do najsłabiej zaludnionych w kraju. I tu jednak dał się zauważyć gwałtowny wzrost liczby ludności. Wprawdzie najszybciej zwiększała się liczba ludności w rejonach uprzemysłowionych, jak woj. mazowieckie i kaliskie, Zagłębie Staropolskie²⁷⁸, nie mniej jednak w woj. płockim w l. 1819—1829 przyrost ludności nastąpił o 22,7%. Poza znacznym przyrostem naturalnym, spowodowanym podniesieniem się poziomu higieny i likwidacją głodów na skutek zwiększenia się produkcji roślinnej, zwłaszcza ziemniaków, niemalże wpływ na szybki wzrost zaludnienia miały migracje ludności, m.in. napływ kolonistów z krajów Europy Zachodniej i Prus²⁷⁹. Napływająca do Królestwa w pocz. XIX w. ludność osiadała głównie na wsi. Stanowiła jednak tylko niewielki procent

ludności wiejskiej. Znaczną część ludności włościańskiej stanowili wtedy chałupnicy i ogrodnicy, którzy na posiadanych skrawkach ziemi nie byli w stanie zapewnić utrzymania swej rodzinie. Chłopi posiadający większe gospodarstwa produkowali żywność także zaledwie na zaspokojenie własnych potrzeb.

Zamieszkujący woj. płockie chłopi posiadali najmniejszy odsetek ziemi w całym kraju. Przeważającą część obszaru zajmowały tu folwarki, czy to będące własnością prywatną, czy rządową. Własność prywatna w woj. płockim skupiała w swym ręku aż 78,38% gruntów. Pozostałe 21,62% gruntów było własnością rządową. Jednak tylko w woj. augustowskim, kaliskim i mazowieckim własność rządowa stanowiła odsetek większy niż w woj. płockim.

Omawiając warunki w jakich znalazło się rolnictwo woj. płockiego w l. 20-tych XIX w., nie sposób pominąć problemu zadłużenia wielkiej własności rolnej. Woj. płockie należało razem z woj. kaliskim do najbardziej zadłużonych w kraju²⁸⁰. W l. 1823—1825 majątki przeciążone długami stanowiły w obu tych województwach po 39,4% ogółu wartości dóbr, (w KP — 27%), przy czym w woj. płockim wyższy był procent majątków zadłużonych powyżej 100% wartości²⁸¹. Jedynie 6,2% stanowiły w woj. płockim majątki wolne od długów²⁸².

Lata 20-te XIX w. to okres w gospodarce Królestwa Polskiego niezwykły. Mimo wielu trudności, na jakie napotykał młody i niecałkowicie samodzielny organizm gospodarczy (w l. 1819—1822 KP znajdowało się w unii celnej z Rosją, a w zasadzie przez cały okres l. 1815—1830 zagrożone było utratą samodzielności gospodarczej), rozwijał się w tym okresie przemysł, handel, rolnictwo. Gospodarka rolna tego okresu oparta przede wszystkim na zbożach, które zajmowały w Królestwie w r. 1824 wg danych urzędowych 87,70%, a w r. 1827 — 88,72% gruntów obsianych, boleśnie odczuła ustalenie się niskich cen na zboża. Niskie ceny na rynku wewnętrznym i trudności w eksporcie, a w l. 1823—1825 w wyniku ustanowienia przez Prusy wysokich stawek celnych, praktycznie uniemożliwiony wywóz, czyniły produkcję zbóż nieopłacalną. Konkurencja importowanego z Rosji bydła przyczyniała się do upadku hodowli.

Mimo jednak tych trudnych warunków, i mimo nacisku władz skarbowych na egzekwowanie zadłużenia, rolnictwo nie tylko że nie upadało, lecz przeciwnie — widać rozwój. Wprawdzie gospodarka zbożowa prowadzona była w sposób ekstensywny (ugorowanie pól, słabe nawożenie, przytłaczająca przewaga żyta i owsa w zasiewach, darmowa praca pańszczyźnianych chłopów przy uprawie roli, niskie plony), to jednak przez cały okres l. 1815—1830 Królestwo było dość znacznym eksporterem zboża²⁸³. W r. 1824 w woj. płockim zboża wg danych urzędowych zajmowały 75,0% gruntów obsianych, a w r. 1827 — 84,70%.

Pod względem wielkości produkcji rolniczej woj. płockie znajdowało się w l. 20-tych XIX w. na 5 miejscu w kraju, po woj.: kaliskim, mazowieckim, lubelskim i podlaskim²⁸⁴. Woj. płockie znajdowało się jednak na 2 miejscu (9,1⁰/0), po woj. augustowskim (12,3⁰/0) a przed woj. krakowskim (8,5⁰/0), pod względem powierzchni zajętej pod uprawę ziemniaków, w stosunku do ogółu powierzchni zasianej. Woj. kaliskie i mazowieckie, mimo wysokiego poziomu, na jakim znajdowało się rolnictwo tych województw, pod względem uprawy ziemniaków znajdowały się daleko w tyle (woj. mazowieckie — 5,8⁰/0, woj. kaliskie — 4,9⁰/0 obsianego obszaru). Uprawa ziemniaków świadczyła zaś w owych czasach o stopniu kultury rolnej.

W przypadku hodowli, która jednak przez cały okres ustępowała znaczeniem produkcji roślinnej, woj. płockie znajdowało się na średnim poziomie intensywności, zajmując pod względem liczby inwentarza, jak i ilości sztuk na jednostkę gruntów użytkowych (grunty orne, łąki, pastwiska), czwarte miejsce po woj. kaliskim, mazowieckim i augustowskim. Pod względem ogólnej liczby owiec i ilości sztuk przypadających na powierzchnię gruntów użytkowych, woj. płockie znajdowało się na 3 miejscu po woj. mazowieckim i kaliskim. Pogłowie owiec, podobnie jak uprawa ziemniaków, świadczyło w l. 20-tych XIX w. o poziomie kultury rolnej.

Aczkolwiek woj. płockie nie posiadało tak wysokiej kultury rolnej i nie przodowało w obu działach produkcji jak woj. kaliskie i mazowieckie, niemniej jednak, można stwierdzić, że poziom kultury rolnej był tu również dość wysoki, a i w produkcji rolnej, szczególnie w hodowli, należało do czołówki krajowej.

Niestety, ze względu na brak danych dotyczących powiatów, nie można stwierdzić, który z nich w woj. płockim przodował w l. 20-tych XIX w. w produkcji rolnej. W początkach l. 40-tych na pierwszym miejscu w produkcji roślinnej znajdował się pow. pułtuski, a w produkcji zwierzęcej — pow. lipnowski. Biorąc pod uwagę obydwa działy produkcji rolnej, najwyższy poziom rolnictwa reprezentowały wtedy pow.: pułtuski, lipnowski i przasnyski. Powiaty: płocki i ostrołęcki reprezentowały poziom średni, pow. mławski natomiast zarówno w produkcji roślinnej jak i zwierzęcej zajmował ostatnie miejsce, a poziom gospodarki rolnej był tam najniższy. Wydaje się, że i w l. 20-tych sytuacja wyglądała podobnie.

Właściciele folwarków, nie znajdując zysku w produkcji zbożowej i tradycyjnej hodowli zaczęli przestawiać się na inne metody produkcji i inne źródła czerpania zysków. Lata 20-te — to szybki rozwój hodowli owiec, ogromny wzrost uprawy ziemniaków i zastosowania ich w gorzelnictwie, to wreszcie wprowadzanie płodozmianu i uprawy nowych roślin: buraków cukrowych²⁸⁵, koniczyzny, wyki, a także, nieśmiało jeszcze wchodząca do rolnictwa mechanizacja. Województwo płockie w tym okresie

szybkich przemian nie pozostawało w tyle za innymi województwami. Mimo wielu niekorzystnych warunków, o czym pisano poprzednio, produkcja rolna była na dość wysokim poziomie, a plony często przekraczały średnią krajową²⁸⁶. I choć produkcja roślinna prowadzona była ekstensywnie, w oparciu o zboża potrzebujące najmniejszego nakładu sił i środków, to widać było także próby unowocześnienia gospodarki: zwiększenie nawożenia gleb, wprowadzenie do uprawy roślin pastewnych a co za tym idzie prawidłowego płodozmianu²⁸⁷. Likwidacja trójpolówki przebiegała jednak bardzo opornie²⁸⁸, gdyż wiązała się z rezygnacją z przewagi zbóż na obsiewanych obszarach na rzecz roślin okopowych i pastewnych, a to wiązało się z kolei ze zwiększeniem nakładu pracy. Ręce chłopów pańszczyźnianych na folwarkach byłyby już niewystarczające, a na użycie robotników najemnych do prac polowych potrzebne byłyby nakłady pieniężne. Tego jednak wielkiej własności brakowało. Nieopłacalność gospodarki rolnej powodowana niskimi cenami wpływała na niechęć wielkich właścicieli do jej ulepszania, gdyż wiązało się to z inwestycjami, które się nie zwracały. Toteż poprzestawano głównie na ulepszaniu trójpolówki lub przejściu na czteropolówkę, gdzie nadal dominowały zboża, a ugór obejmował 1/4 obszaru²⁸⁹. Płodozmian zaprowadzali w swych dobrach tylko nieliczni. Były to zresztą jak już wspomniano próby. Większość wielkiej własności, a także chłopów, których siła nabywczą ze względu na niskie ceny produktów rolnych w porównaniu z przemysłowymi była niewielka, nie mogli pozwolić sobie na zakup potrzebnych do unowocześnienia gospodarki środków, prowadzili gospodarkę tradycyjną. Wraz z wprowadzeniem do rolnictwa ulepszonych i bardziej skomplikowanych narzędzi, dysproporcja w poziomie produkcji, spowodowana dysproporcją w możliwości zakupu rosła²⁹⁰. Było to widoczne nie tylko w porównaniu gospodarki chłopskiej z gospodarką folwarczną, lecz także w porównaniu gospodarki folwarcznej na obszarach mniej i bardziej uprzemysłowionych, co wiązało się z tworzeniem mniej lub bardziej chłonnego rynku, a tym samym zróżnicowaną możliwością zbytu produktów rolnych.

Woj. płockie jako typowo rolnicze, chłonnego rynku wewnętrznego nie posiadało, a możliwości eksportu ze względu na trudności z wywozem, niskie ceny i konkurencję ze strony rosyjskich produktów rolnych, były niewielkie. W latach późniejszych brak funduszy potrzebnych na mechanizację i zatrudnienie odpowiedniej liczby robotników najemnych, utrudniał prowadzenie bardziej intensywnej gospodarki.

Można powiedzieć, że lata 20-te XIX w. były dla rolnictwa woj. płockiego okresem największego rozwoju w tym stuleciu. W dziesięcioleciach następnych, pod względem produkcji rolnej, woj. płockie spadało coraz niżej i stawało się coraz bardziej zacofane.

Tabela 1
Podział gruntów ze względu na sposób użytkowania w roku 1819*

powiat	grunty orne		łąki		lasy		nieużytki		powierzchnia ogólna	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
lipnowski	170 518	24,8	8 367	8,9	134 626	21,6	10 683	2,9	324 194	18,5
mlawski	72 035	10,8	29 464	30,8	90 690	12,9	59 548	16,3	251 737	14,2
ostrołęcki	30 864	4,8	3 950	4,3	109 292	17,5	141 754	38,9	285 860	16,3
płocki	97 567	12,9	5 171	5,6	49 771	8,0	132 310	36,3	284 819	16,2
przasnyski	198 025	28,8	33 504	35,2	78 438	12,6	9 870	2,7	319 837	18,3
pułtuski	117 256	17,9	15 002	15,2	158 435	27,4	9 893	2,9	300 586	16,5
płockie	686 265	100	95 458	100	621 252	100	364 058	100	1 767 033	100
woj.		15,8		11,9		15,5		9,0		13,7
Królestwo	4 338 603	100	798 908	100	4 000 194	100	4 027 270	100	13 318 549	100

*) Wł. Grabski, jw. t. 1 s. 446-447, dane przeliczone z włók chelmińskich na hektary

TABELA 2

Podział gruntów w woj. płockim ze względu na sposób użytkowania w roku 1924 *)

		lipnowski	mławski	ostrolęcki	plocki	przasnyski	putuski	woj. płockie	Królestwo Polskie
grunty	ha	161 180	66 938	48 709	93 453	188 772	109 458	678 510	4 355 736
orne	%	23,7	9,8	7,1	13,7	29,3	16,4	100/18,1	100
łąki	ha	7 774	27 572	3 695	4 871	31 375	14 041	89 328	660 055
	%	8,7	30,8	4,1	5,4	35,1	15,9	100/13,5	100
lasy	ha	96 405	84 066	102 104	45 275	42 091	109 815	478 760	3 452 787
	%	20,1	17,7	21,3	9,6	8,9	22,4	100/13,8	100
ogrody	ha	7 656	6 682	7 775	7 287	6 334	6 701	42 435	446 744
	%	18,0	15,4	18,3	17,1	14,9	16,3	100/9,5	100
pastwiska,	ha	19 403	37 321	95 217	104 388	18 374	20 907	295 609	2 858 169
wody,	%	6,3	12,5	32,2	35,3	6,2	7,3	100/10,3	100
biota									
zabudowania	ha	11 119	11 253	13 067	12 278	10 827	10 497	69 041	649 675
i drogi	%	16,1	16,2	18,9	17,7	15,6	15,5	100/10,6	100
powierzchnia	ha	303 540	233 832	270 567	266 552	297 773	281 418	1 653 682	12 452 139
ogólna	%	18,3	14,1	16,3	16,0	18,0	17,3	100/13,2	100

*) J. Colberg, Jw., dane z włók polskich przeliczone na hektary

TABELA 3

Podział gruntów ze względu na sposób użytkowania (w procentach)*)

powiat	1819 rok					1824 rok						
	grunty orne	łąki	lasy	nieużytki	razem	grunty orne	łąki	lasy	ogrody	drogi i zabudowania	pastwiska, wody biota	razem
lipnowski	52,6	2,5	41,5	3,4	100	53,1	2,2	32,5	2,2	3,7	6,3	100
mławski	28,6	11,6	36,0	23,8	100	28,6	11,8	35,9	2,9	4,8	16,0	100
ostrolęcki	10,4	1,4	38,2	50,0	100	18,3	1,4	37,7	2,8	4,9	34,9	100
płocki	34,2	1,8	17,4	46,6	100	35,0	1,9	16,6	2,8	4,7	39,0	100
przasnyski	61,9	10,5	24,5	3,1	100	63,6	10,5	14,0	2,0	3,9	6,0	100
pułtowski	39,0	4,9	52,7	3,4	100	42,4	4,9	38,0	2,3	3,7	8,7	100
woj. płockie	39,0	5,4	35,2	20,5	100	41,0	5,4	29,0	2,5	4,1	18,0	100
Królestwo Polskie	33,8	5,9	30,0	30,3	100	34,7	5,0	27,1	3,2	5,0	25,0	100

*) Obliczenia własne na podstawie danych z tabel nr 1 i 2.

TABELA 4
Różnica wielkości względnych w roku 1819 i 1824 *)

powiat	grunty orne	lasy	łąki
lipnowski	0,5	- 9,0	-0,3
mławski	0	- 0,1	0,2
ostrolęcki	7,9	- 0,5	0
płocki	0,8	- 0,8	0,1
przasnyski	1,7	-10,5	0
pułtuski	3,4	-14,7	0
woj. płockie	2,0	- 6,2	0
Królestwo Polskie	0,9	- 2,9	-0,8

*) Obliczenia na podstawie danych z poprzednich tabel

TABELA 5
Liczba ludności i gęstość zaludnienia w woj. płockim i Królestwie Polskim
w latach 1810—1829*)

lata	województwo płockie			Królestwo Polskie	
	liczba ludności	liczba osób na km ²	% ludności KP	liczba ludności	liczba osób na km ²
1810	386 028	23,3	11,65	3 312 126	26,6
1819	399 252	24,1	11,60	3 441 405	27,6
1820	404 066	24,4	11,47	3 520 353	28,2
1821	413 971	25,0	11,46	3 610 373	28,9
1822	413 107	24,9	11,33	3 645 666	29,2
1823	432 278	26,1	11,66	3 704 363	29,6
1824	440 323	26,5	11,58	3 800 317	30,4
1825	—	—	—	—	—
1826	464 491	28,0	11,67	3 978 211	31,9
1827	470 440	28,2	11,66	4 032 335	32,3
1828	476 248	28,7	11,64	4 088 289	32,8
1829	489 902	29,6	11,83	4 138 445	33,2

*) Dane dla r. 1810: woj. płockie — J. Colberg, jw.; Królestwo Polskie — Z. Kirkor-Kiedroniowa, jw. s. 44; dla r. 1819 — Z. Kirkor-Kiedroniowa, jw. s. 44; dane dla l. 1820—1821 — AGAD Akta Rady Stanu syg. 109 Raport KRSW za 1821 r. s. 242; dane dla l. 1822—1823 — AGAD Akta Rady Stanu syg. 109 Raport KRSW za 1823 r. s. 789; dane dla l. 1824—1829 — Z. Kirkor-Kiedroniowa, jw. s. 44.

TABELA 6

Przyrost ludności w woj. płockim i Królestwie Polskim w latach 1810—1829*)

lata	woj. płockie		Królestwo Polskie	
	liczba	%	liczba	%
1810—1819	13 223	3,40	129 279	3,90
1819—1824	41 071	10,28	358 912	10,43
1824—1829	49 579	11,30	338 128	8,90
1819—1829	90 650	22,70	697 040	20,25
1821—1824	26 352	6,36	189 944	5,24
1826—1829	25 411	5,46	160 234	4,03

*) Obliczenia własne na podstawie danych z tabeli 5

TABELA 7

Liczba ludności i gęstość zaludnienia w woj. płockim w latach 1810—1827 wg powiatów*)

powiaty	1810			1819			1824			1827		
	liczba ludności	osób na km ²	% lud-ności woj.	liczba ludności	osób na km ²	% lud-ności woj.	liczba ludności	osób na km ²	% lud-ności woj.	liczba ludności	osób na km ²	% lud-ności woj.
lipnowski	73 552	24,2	19,0	75 187	24,7	18,9	88 104	29,0	20,0	92 252	30,3	19,6
mławski	60 972	26,0	15,8	63 601	27,2	15,9	66 786	28,5	15,2	75 973	32,5	16,1
ostrolęcki	57 904	21,3	15,0	61 115	22,2	15,3	66 319	24,4	15,0	72 552	26,7	15,4
płocki	73 100	27,3	19,0	72 130	26,9	18,1	79 369	29,6	18,0	85 404	31,9	18,2
przasnyski	59 811	20,0	15,5	62 435	20,9	15,6	67 498	22,6	15,4	70 164	26,8	15,0
pułtuski	60 689	21,6	15,7	64 784	23,0	16,2	72 247	25,6	16,4	74 095	26,3	15,7

*) Dane dla r. 1810 i 1824: J. Colberg, jw.; dane dla r. 1819 i 1827: Z. Kirkor-Kiedroniowa jw. s. 48

TABELA 8

Przyrost ludności w woj. płockim w latach 1819—1827 wg powiatów *)

powiat	1819—1824		1824—1827		1819—1827	
	liczba osób	%	liczba osób	%	liczba osób	%
lipnowski	2 917	17,11	4 148	4,71	17 065	22,69
mławski	3 185	5,01	9 187	13,75	12 372	19,45
ostrołęcki	5 204	8,51	6 233	9,39	11 437	18,71
płocki	7 239	10,03	6 035	7,60	13 274	18,40
przasnyski	5 063	8,11	2 666	3,95	7 729	12,37
pułtuski	7 463	11,52	1 848	2,55	9 311	14,37
woj. płockie	31 071	10,28	30 117	6,84	71 188	17,83

*) Obliczenia własne na podstawie danych z tabeli 7

TABELA 9

Liczba ludności i gęstość zaludnienia w Królestwie Polskim w roku 1824 wg województw *)

województwo	liczba ludności	osób na km ²
agustowskie	475 677	27
kaliskie	561 900	34
krakowskie	406 703	38
lubelskie	462 530	28
mazowieckie	745 084	39
płockie	440 323	27
podlaskie	341 359	25
sandomierskie	366 741	27
Królestwo Polskie	3 800 317	31

*) J. Colberg, jw.

TABELA 10

Struktura narodowo-wyznaniowa ludności w woj. płockim i Królestwie Polskim w latach 1821—1827*)

rok	terytorium	liczba ludności	chrześcijaństwo	procent	Żydzi	procent	inni	procent
1821	woj. płockie	413 971	376 109	90,85	37 862	9,15	—	—
	Królestwo Polskie	3 610 373	3 262 618	90,36	298 849	8,27	—	—
1827	woj. płockie	470 440	427 245	90,82	43 150	9,17	15	0,003
	Królestwo Polskie	4 032 335	3 650 290	90,52	377 754	9,37	4 291	0,10

*) Dane dla r. 1821: AGAD Akta Rady Stanu syg. 109 Raport KRSW za 1821 r. s. 242; dane dla r. 1827: F. Rodecki, jw. tablica 3

TABELA 11

Ludność województwa płockiego i Królestwa Polskiego wg wyznań w 1827 r. *)

wyznania	woj. płockie		Królestwo Polskie	
	liczba osób	procent	liczba osób	procent
katolickie	395 841	84,14	3 390 997	84,09
grecko-katolickie	11	—	78 843	1,95
ewangelicko-reformowane	77	0,02	3 035	0,07
ewangelicko- augsburskie	31 346	6,66	177 415	4,40
Żydzi	431 50	9,18	377 754	9,38
inni	15	—	4 291	0,11

*) F. Rodecki, jw. tablica 3

TABELA 12
Ludność miast woj. płockiego w roku 1827 wg powiatów *)

powiat	liczba ludności miejskiej	% ogółu ludności powiatu	% ludności miejskiej	liczba miast	osób na 1 miasto	liczba domów	osób na 1 dom	domów na 1 miasto
lipnowski	11337	12,22	14,36	7	1619	1007	11	144
mławski	13732	17,08	16,43	8	1716	1131	12	141
ostrołęcki	9595	13,22	10,63	7	1370	1055	9	151
płocki	21543	24,06	25,53	9	2394	1350	16	150
przasnyski	10043	14,48	12,59	5	2009	952	11	190
pułtuski	15256	20,59	20,46	7	2179	1128	14	161
woj. płockie	81506	17,40	100	43	1904	6623	12	154
Królestwo Polskie	869238	21,55	—	435	1998	80238	11	184

*) J. Kościński, jw.

TABELA 13
Struktura narodowo-wyznaniowa ludności miast woj. płockiego
w roku 1827 wg powiatów *)

powiaty	liczba ludności	chrześci- janie	procent	Żydzi	procent	inni	procent
lipnowski	11 337	6 327	55,80	4 731	41,73	279	2,47
mławski	13 716	8 378	61,08	5 338	38,91	—	—
ostrołęcki	9 595	6 590	68,68	2 820	29,39	185	1,92
płocki	21 949	11 378	51,83	10 550	48,07	21	0,09
przasnyski	10 043	5 947	59,21	4 096	40,78	—	—
pułtuski	15 256	7 159	46,92	7 770	50,93	327	2,14
woj. płockie	81 896	45 779	55,89	35 305	43,11	812	0,99

*) F. Rodecki, jw. tablica 2

TABELA 14

Ludność wiejska woj. plockiego w roku 1827 wg powiatów *)

powiaty	liczba ludności wiejskiej	% ogółu ludności powiatu	% ludności wiejskiej woj.	liczba wsi	liczba osób na 1 wieś	liczba domów wiejskich	liczba domów na 1 wieś
lipnowski	80 986	87,78	20,86	532 ^a	150	8 477	16
mławski	62 241	81,92	16,01	639	97	6 969	11
ostrołęcki	62 962	86,78	16,17	590	107	8 757	15
płocki	63 861	75,94	16,42	819 ^b	78	7 141	9
przasnyski	60 007	85,52	15,41	681	88	8 049	12
pułtuski	58 842	79,41	15,13	660	89	7 527	11
woj. plockie	388 899	82,60	100	3 921 ^c	97	46 920	12
Królestwo Polskie	3 163 127	78,45	—	22 365	141	401 047	18

*) Dane na podstawie: J. Kościński, jw.

a) wg „Tabelli miast, wsi i osad...” — 674 wsie

b) wg „Tabelli miast, wsi i osad...” — 677 wsi

c) wg „Tabelli miast, wsi i osad...” — 3 858 wsi

TABELA 15

Ludność włościańska w woj. plockim w Królestwie Polskim
w 1827 roku — głowy rodzin *)

grupy ludności włościańskiej	woj. plockie		Królestwo Polskie	
	liczba osób	procent	liczba osób	procent
czynszownicy	10 615		46 473	
koloniści	934		7 591	
rolnicy-włościanie	19 154		280 592	
	30 703	37,07	234 656	40,89
ogrodnicy	962		2 886	
chałupnicy	13 617		70 446	
	14 579	17,60	73 332	12,77
parobcy	21 178		144 210	
dziewki	15 298		115 803	
owczarze	1 050		6 056	
	37 526	45,33	266 069	46,34
razem	82 808	100	574 057	100

*) F. Rodecki: jw. tablica 3

TABELA 16

Struktura własności gruntów w woj. płockim w roku 1819 wg powiatów (w procentach) *)

powiat	grunty orne		łąki		lasy		nieużytki		powierzchnia ogólna	
	własność		własność		własność		własność		własność	
	rządowa	prywatna	rządowa	prywatna	rządowa	prywatna	rządowa	prywatna	rządowa	prywatna
lipnowski	13,02	86,98	12,90	87,10	6,22	93,78	12,67	87,33	10,01	89,99
mławski	8,88	91,12	8,84	91,16	0,78	99,22	8,87	91,13	5,91	94,09
ostrołęcki	37,55	62,45	37,43	62,57	46,05	53,95	37,54	62,46	40,84	59,16
płocki	21,68	78,32	21,53	78,47	30,17	69,83	21,66	78,34	26,73	73,27
przasnyski	9,24	90,76	9,21	90,79	24,53	75,47	9,34	90,66	12,97	87,03
pułtuski	29,79	70,21	32,16	67,84	41,66	58,34	35,45	64,55	36,76	63,24
woj. płockie	22,25	77,75	16,70	83,30	14,55	85,45	25,81	74,19	21,62	78,38
woj. augustowski	36,88	63,12	35,02	64,98	65,59	34,41	45,03	54,97	49,35	50,65
woj. kaliski	26,11	73,89	19,75	80,25	31,08	68,92	30,98	69,02	28,03	71,97
woj. lubelskie	3,29	96,71	3,06	96,94	13,09	86,91	4,03	95,97	4,20	95,80
Królestwo Polskie	20,23	79,77	18,79	81,21	32,21	67,79	19,28	80,72	23,45	76,55

*) Obliczenia własne na podstawie danych publikowanych przez Wł. Grabskiego, jw. t. 1,

TABELA 17

Podział gruntów własności rządowej i prywatnej w woj. płockim ze względu na sposób ich użytkowania wg powiatów w roku 1819 (w procentach *)

powiat	własność rządowa				własność prywatna				razem
	grunty orne	łąki	lasy	nieużytki	grunty orne	łąki	lasy	nieużytki	
lipnowski	67,25	3,26	25,29	4,20	50,94	2,49	43,37	3,20	100
mławski	43,20	17,59	4,01	35,20	27,80	11,33	38,12	22,75	100
ostoroński	9,72	1,24	43,03	46,01	11,27	1,44	35,50	51,79	100
płocki	31,96	1,67	22,98	43,39	34,93	1,85	15,79	47,43	100
przasnyski	44,17	7,45	46,38	2,00	64,81	10,97	21,32	2,90	100
pultuski	32,04	4,15	60,59	3,22	42,91	5,45	48,23	3,41	100
woj. płockie	30,00	4,62	42,15	24,23	41,25	5,90	33,42	19,43	100
woj. augustowski	22,24	4,63	47,08	26,05	37,09	7,85	24,08	30,98	100
woj. kaliskie	37,32	4,88	34,36	23,44	41,60	7,08	30,91	21,31	100
woj. lubelskie	19,84	3,68	51,82	24,66	36,78	7,34	21,61	34,27	100
Królestwo Polskie	29,04	4,80	41,27	24,89	35,09	6,37	26,62	31,92	100

*) Obliczenia własne na podstawie danych publikowanych przez Wł. Grabskiego, jw. t. 1, s. 544-549

TABELA 18
Struktura własności wsi w woj. płockim wg powiatów *)

własność	lipnowski		mławski		ostrołęcki		płocki		przasnyski		pułtuski		woj. płockie	
	licz- ba	%	licz- ba	%	licz- ba	%	licz- ba	%	licz- ba	%	licz- ba	%	licz- ba	%
rządowa	81	12,02	28	4,44	155	26,54	134	19,79	31	4,78	132	20,53	561	14,54
prywatna	585	86,79	600	95,10	427	73,12	539	79,61	616	94,91	501	77,92	3268	84,71
fund. eduk.	3	0,44	—	—	—	—	2	0,30	—	—	5	0,77	10	0,26
duchowna	1	0,15	—	—	1	0,17	2	0,30	—	—	2	0,31	6	0,17
suprymowana	2	0,30	—	—	—	—	—	—	2	0,31	—	—	2	0,05
pojezuicka	—	—	1	0,15	—	—	—	—	—	—	2	0,31	2	0,05
cz.p. cz.rz.	1	0,15	—	—	—	—	—	—	2	0,31	1	0,16	5	0,13
cz.p. cz.f.ed.	1	0,15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0,02
cz. rz. cz. m.	—	—	2	0,31	—	—	—	—	—	—	—	—	2	0,05
cz.p.cz.pojez.	—	—	—	—	1	0,17	—	—	—	—	—	—	1	0,02
razem	674	100	631	100	584	100	677	100	649	100	643	100	3858	100

*) Dane wg „Tabella miast, wsi i osad...”, obliczenia własne

TABELA 19
Struktura własności miast w woj. płockim wg powiatów *)

powiat	własność rządowa		własność prywatna	
	liczba	procent	liczba	procent
lipnowski	4	57,14	3	42,86
mławski	3	37,50	5	62,50
ostrołęcki	6	85,71	1	14,29
płocki	8	88,88	1	11,12
przasnyski	4	80,00	1	20,00
pułtuski	6	85,71	1	14,29
woj. płockie	31	72,09	12	27,91
Królestwo Polskie	214	47,24	239	52,76

*) F. Rodecki, j.w. tablica 2

TABELA 20

Ludność woj. płockiego w dobrach rządowych i prywatnych wg powiatów *)

powiat	własność rządowa			własność prywatna		
	liczba osób	procent	osób na 100 ha	liczba osób	procent	osób na 100 ha
lipnowski	9 512	12,65	29	65 675	87,35	23
mławski	8 171	13,26	55	53 430	86,74	23
ostrołęcki	30 748	50,31	26	30 367	49,69	18
płocki	29 870	41,41	39	42 260	58,59	20
przasnyski	11 768	18,84	28	50 667	81,16	18
pułtuski	25 868	39,93	34	38 916	60,07	20
woj. płockie	115 937	29,03	30	283 315	70,97	21
woj. augustowskie	209 420	48,62	20	221 285	51,38	23
woj. kaliskie	153 425	30,29	31	352 939	69,71	28
woj. lubelskie	40 257	9,36	38	389 757	90,64	23
Królestwo Polskie	942 221	27,37	30	2 499 177	72,63	24

*) Obliczenia własne na podstawie danych publikowanych przez Wł. Grabskiego jw. ss. 544—549

TABELA 21

Zasiewy w woj. płockim i Królestwie Polskim w roku 1824 wg danych urzędowych *)

uprawy	woj. płockie			Królestwo Polskie		
	wysiewy w korcach	powierzchnia zasiana w ha	% powierzchni obsianej	wysiewy w korcach	powierzchnia zasiana w ha	% powierzchni obsianej
pszenica	24 411 ^a	13 668	4,8	203 471	113 900	4,7
żyto	150 631 ^b	109 153	38,1	1 440 900	1 044 100	42,0
jęczmień	43 583 ^c	20 754	7,2	548 888	261 400	10,8
owies	107 287	57 681	20,1	1 042 839	560 700	22,9
groch	14 170	10 416	3,6	108 530	79 800	3,4
gryka	13 561	11 708	4,1	170 678	145 600	6,0
proso	941	2 109	0,7	12 978	29 100	1,3
rzepak	13 017	38 973	13,6	19 607	58 900	2,0
len	5 275	3 049	1,1	27 404	15 800	0,6
konopie	1 919	905	0,3	27 229	12 800	0,5
ziemiaki	120 180	18 277	6,4	938 434	152 900	5,8

*) Dane dla woj. płockiego: AGAD Akta Rady Stanu syg. 111 Raport KRSW za 1826 r. s. 36—37; dane dla Królestwa Polskiego: I. Kostrowicka: „Produkcja roślinna...” ss. 89, 98—100

a) wg szacunków B. Grochulskiej w jw. s. 384: wysiewy w korcach — 262155, powierzchnia obsiana — 25613 ha, 4,9% gruntów obsianych

b) wg szacunków B. Grochulskiej w jw. s. 384: wysiewy w korcach — 262155, powierzchnia obsiana — 133460 ha, 35,1% gruntów obsianych

c) wg szacunków B. Grochulskiej w jw. s. 384: wysiewy w korcach — 82904, powierzchnia obsiana — 46426 ha, 11,1% obsianych gruntów

TABE
Produkcja roślinna w woj. płockim

Królestwo Polskie									
uprawy	wysiewy w korcach	zbiory w korcach	powierzchnia w ha	% obsi- anych gr.	plon			na 100 mieszka- ców	zbiory netto w q
					zia- ren	q/ha			
pszenica	212 710	963 786	119 000	4,8	4,5	8,1	23,9	751 076	
żyto	1 406 829	5 846 228	1 019 400	40,9	4,1	5,3	136,4	4 439 399	
jęczmień	552 144	2 058 206	262 900	10,6	3,7	5,5	37,2	1 506 062	
owies	1 153 285	4 336 308	620 000	24,9	3,7	3,8	58,5	3 183 023	
groch	90 048	325 660	66 200	2,7	3,6	4,8	8,1	235 612	
gryka	180 091	642 156	153 700	6,2	3,5	3,3	12,4	462 065	
proso	14 696	73 964	32 900	1,3	5,0	2,0	1,6	59 268	
rzepak	8 395	43 581	25 200	1,0	5,2	1,2	0,8	35 186	
len	34 622	115 221	20 000	0,8	3,3	5,4	2,7	80 599	
konopie	20 825	78 412	9 800	0,4	3,8	5,6	1,3	57 587	
ziemniaki	1 044 464	5 332 649	160 600	6,4	5,1	35,1	139,6	4 288 185	

*) Dane dla woj. płockiego: Wł. Grabski, jw. t. 1 ss. 310—311; dane dla Królestwa Polskiego: Wysiewy w korcach na 1 ha dane za I. Kostrowicką: „Produkcja roślinna...” s. 98—100

ziemniaki	— 6,5	pszenica	— 1,786
rzepak	— 0,333	żyto	— 1,38
len	— 1,73	konopie	— 2,12

Waga korca poszczególnych upraw w kg ustalona przez I. Kostrowicką. „Produkcja

ziemniaki	— 105,6 kg	żyto	— 94,3 kg
rzepak	— 76,0 kg	pszenica	— 100,4 kg
len	— 94,3 kg	konopie	— 71,75 kg

TABE
Produkcja roślinna w gub. płockiej i w

Królestwo Polskie							
uprawy	wysiewy w korcach	zbiory w kocach	powierzchnia w ha	% obsi- anych gruntów	plon		na 100 mieszkań- ców q
					ziaren	q/ha	
pszenica	397 973	1 760 230	222 800	7,3	4,4	8,0	38,0
żyto	1 567 496	6 619 573	1 136 000	37,4	4,3	5,5	134,7
jęczmień	610 834	2 373 798	290 300	9,5	3,9	5,9	37,2
owies	1 405 073	5 466 595	755 400	24,9	3,9	3,9	64,3
groch	124 914	509 690	91 800	3,0	4,1	5,6	11,9
gryka	153 424	514 402	130 900	4,1	3,4	3,2	8,8
proso	13 091	74 982	29 400	1,0	5,7	2,2	1,4
rzepak	14 444	94 785	43 400	1,4	6,6	1,5	1,5
len	32 732	105 752	18 900	0,6	3,2	4,7	1,6
konopie	19 987	50 337	9 400	0,3	2,5	3,7	0,7
ziemniaki	2 003 354	10 579 778	308 200	10,2	5,2	35,7	338,6

*) Dane dotyczące gub. płockiej: AGAD Akta KRSW sygn. 6994 s. 374; dane dla Królestwa

LA 22

i w Królestwie Polskim w roku 1827 *)

województwo płockie								
wysiewy w kor- cach	zbiory w kor- cach	po- wierzch- nia w ha	% obsia- nych gruntów	plon			na 100 miesz- k. q	zbiory netto w q
				zia- ren	q/ha			
27 073	126 386	15 157	5,8	4,6	8,3	27,0	99 313	
150 070	629 038	108 746	41,4	4,2	5,5	125,1	446 967	
45 787	169 799	21 803	8,3	3,7	5,5	26,3	90 529	
114 520	412 913	61 569	23,4	3,5	3,6	47,5	162 325	
14 496	42 919	12 368	4,1	2,9	4,0	9,1	28 423	
14 606	35 956	12 462	4,7	2,5	2,2	6,1	16 973	
1 332	7 350	2 986	1,1	5,4	2,2	1,4	5 416	
1 182	6 782	3 539	1,3	5,7	1,4	1,1	4 256	
2 200	19 209	1 271	1,3	8,7	14,0	3,8	15 988	
1 507	6 125	711	0,3	4,0	6,1	1,0	3 312	
153 937	714 027	23 682	8,3	4,7	32,0	160,3	591 455	

I. Kostrowicka: „Produkcja roślinna...” s. 89, 98—100

jęczmień	— 2,1	gryka	— 1,172
owies	— 1,86	proso	— 0,446
groch	— 1,360		

roślinna...” s. 86

jęczmień	— 73,0 kg	proso	— 90,2 kg
owies	— 54,4 kg	gryka	— 79,5 kg
groch	— 100,45 kg		

LA 23

Królestwie Polskim w roku 1842 *)

gubernia płocka							
wysie- wy w korcach	zbiory w korcach	powierz- nia w ha	% obsia- nych gruntów	plon		na 100 miesz- kańców q	
				ziaren	q/ha		
115 120	460 480	64 457	9,8	4,0	7,1	88,0	
368 130	1 472 520	266 760	40,3	4,0	5,1	266,0	
104 849	300 938	49 928	7,5	3,0	4,4	42,0	
381 245	1 284 759	204 070	31,0	3,4	3,5	133,0	
21 681	74 610	15 942	2,4	3,5	4,4	14,0	
13 903	30 522	11 863	1,8	2,0	2,0	4,6	
907	3 843	2 034	0,3	4,2	1,7	0,7	
1 358	8 327	4 078	0,6	6,1	1,4	1,2	
4 838	17 870	2 796	0,4	3,6	6,3	3,0	
1 116	2 523	526	0,1	2,2	3,4	0,3	
248 670	1 367 685	38 257	5,8	5,5	37,7	276,0	

Polskiego: I. Kostrowicka: „Produkcja roślinna...” s. 89, 98—100

TABELA 24a

Udział 4 głównych zbóż i ziemniaków w ogólnej powierzchni zasiewów w woj. płockim i Królestwie Polskim w latach 1824—1842 *)

lata	woj. płockie			Królestwo Polskie		
	4 główne zboża ‰	w tym pszenica ‰	ziemniaki ‰	4 główne zboża ‰	w tym pszenica ‰	ziemniaki ‰
1824	70,19	4,76	6,43	80,36	4,69	5,81
1827	78,92	5,77	8,30	81,20	4,77	6,39
1842	88,60	9,80	5,79	79,18	7,32	10,20

*) Obliczenia własne na podstawie danych z tabel nr 21, 22, 23

TABELA 24b

Tempo wzrostu powierzchni zasiewów 4 głównych zbóż, gryki i ziemniaków w woj. płockim i Królestwie Polskim w latach 1824—1842 *)

uprawy	1824—1827		1827—1842	
	woj. płockie	Królestwo Polskie	woj. płockie	Królestwo Polskie
pszenica	3,5	1,3	9,7	3,9
żyto	-0,1	-0,6	5,9	0,1
jęczmień	1,6	0,2	5,8	0,6
owies	1,9	3,2	8,0	1,2
gryka	1,9	1,0	-0,3	-0,9
ziemniaki	8,8	3,5	3,2	1,7

*) Obliczenia własne na podstawie danych z tabel nr 21, 22, 23

TABELA 25

Produkcja głównych roślin uprawnych w gub. płockiej w roku 1842 wg powiatów *)

Powiat	powierz- chnia w ha	% grun- tów ob- sianych	plon		powierz- chnia w ha	% grun- tów ob- sianych	plon	
			ziaren	q/ha			ziaren	q/ha
		pszenica				żyto		
lipnowski	10 400	8,55	4,0	7,2	50 832	41,75	3,1	3,4
mławski	8 813	8,43	4,5	8,1	43 079	41,22	4,3	5,6
ostrolęcki	5 369	6,07	3,7	6,7	33 773	38,20	4,8	6,3
płocki	13 661	10,26	3,8	6,9	61 090	45,88	3,6	4,2
przasnyski	17 425	14,96	3,8	6,9	42 840	36,77	4,1	5,3
pułtuski	8 731	8,42	4,1	7,3	42 977	41,42	4,3	5,5

powiat	powierzchnia w ha	% grun- tów ob- sianych	plon		powierz- chnia w ha	% grun- tów ob- sianych	plon	
			ziaren	q/ha			ziaren	q/ha
		jęczmień				owies		
lipnowski	8 155	6,70	3,9	5,9	36 723	30,16	3,1	3,2
mławski	7 366	7,05	3,0	4,6	32 288	30,90	3,3	3,4
ostrołęcki	2 542	2,88	2,6	4,0	36 117	40,85	2,8	2,9
płocki	10 586	7,95	2,2	3,3	34 272	25,74	3,4	3,5
przasnyski	14 008	12,02	2,6	4,0	30 247	25,96	4,2	4,3
pułtuski	7 270	7,00	3,0	4,6	33 000	31,80	3,5	3,6
		groch				gryka		
lipnowski	4 020	3,30	3,8	5,2	1 611	1,32	3,1	2,9
mławski	3 573	3,42	3,0	4,0	1 803	1,73	2,0	1,8
ostrołęcki	1 748	1,98	3,8	5,2	2 120	2,40	2,0	1,9
płocki	3 300	2,48	3,0	4,0	2 099	1,57	2,0	1,9
przasnyski	2 525	2,17	3,7	4,9	1 455	1,25	2,8	2,7
pułtuski	1 777	1,71	3,3	4,5	2 807	2,71	1,7	1,6
		proso				rzepak		
lipnowski	168	0,14	4,8	2,0	727	0,60	6,8	1,7
mławski	448	0,43	4,0	1,6	916	0,87	6,6	1,7
ostrołęcki	460	0,52	4,0	1,6	403	0,46	4,6	1,1
płocki	224	0,17	5,4	2,1	1 117	0,84	5,8	1,5
przasnyski	345	0,30	4,7	1,9	559	0,48	6,5	1,6
pułtuski	389	0,37	3,3	1,3	332	0,34	5,5	1,4
lipnowski	640	0,53	1,5	2,5	64	0,05	2,0	3,3
		len				konopie		
mławski	456	0,44	4,0	6,6	50	0,05	3,0	4,3
ostrołęcki	450	0,51	1,6	2,7	251	0,28	1,7	2,5
płocki	526	0,39	3,0	4,8	54	0,04	0,9	1,4
przasnyski	447	0,38	9,9	16,0**	53	0,04	6,0	8,5
pułtuski	275	0,27	2,7	4,5	56	0,05	2,5	4,0
		ziemniaki						
lipnowski	8 403	6,90	4,7	32,6				
mławski	5 708	5,46	4,9	34,2				
ostrołęcki	5 168	5,85	5,1	35,3				
płocki	6 231	4,68	8,0	54,0				
przasnyski	6 610	5,67	5,5	37,9				
pułtuski	6 134	5,91	4,7	32,6				

*) Dane dotyczące wysiewów i zbiorów: AGAD Akta KRSW syg. 6994 s. 374

W produkcji lnu zastanawia plon 9,9 ziaren z jednego i wydajność 16 q/ha w pow. przasnyskim. Jeżeli byłaby to pomyłka kopisty i zamiast 9,9 ziaren plon wynosiłby 3,9 ziaren z jednego, to wydajność byłaby wtedy 6,4 q/ha, średnia wydajność w woj. — 2,8 ziaren z jednego i 4,6 q/ha, a produkcja na 100 mieszkańców — 2,2 q. W ówczesnych warunkach, gdy na wydajność rzutował niemal jedynie rodzaj gleby, plon przekraczający kilkakrotnie średnią krajową jest niemożliwy

TABELA 26
 Pogłowie zwierząt w woj. płockim i Królestwie Polskim w latach 1808—1842 *)

lata	konie		bydło		owce			trzoda chlewna				
	woj. płockie	Królestwo Polskie	woj. płockie	Królestwo Polskie	woj. płockie		Królestwo Polskie		woj. płockie	% trzody chlewnej w stosunku do pogł. w KP		
					% koni w stosunku do pogł. w KP	% bydła w stosunku do pogł. w KP	% owiec w stosunku do pogł. w KP	sztuki			% owiec rasowych	sztuki
1808	37 469	—	98 286	—	105 779	—	—	—	41 105	—	—	—
1824	52 744	13,8	380 032	12,0	274 536	18,1	13,9	1 977 242	101 109	19,2	526 521	—
1825	55 316	13,7	419 869	12,1	317 020	22,3	14,7	2 160 494	114 421	18,8	609 069	—
1826	56 099	13,1	427 772	11,7	341 835	29,9	14,5	2 397 575	107 518	15,2	707 126	—
1827	56 565	13,4	421 667	12,3	366 612	26,5	14,8	2 476 876	98 253	14,0	702 865	—
1842	52 034	11,7	438 000	11,8	407 795	51,1	11,5	3 550 000	111 489	14,6	763 000	—

*) Dane dla r. 1808: H. Grossman, jw. s. 32; dane dla r. 1824 i 1825: AGAD Akta Rady Stanu syg. 111 ss. 36—37; dane dla r. 1826: tamże s. 416—417; dane dla r. 1827: tamże, s. 713—714; dane dla r. 1842: gub. plocka: AGAD Akta KRSW syg. 6994 s. 372, Królestwo Polskie: T. Sobczak: „Zmiany w stanie ilościowym i rejonizacji hodowli...” s. 106, 121, 134, oraz tenże: „Stan ilościowy hodowli owiec...” s. 425

TABELA 27
 Pogłowie zwierząt w guberni płockiej w roku 1942 wg powiatów *)

powiat	konie		bydło		owce			trzoda chlewna	
	liczba sztuk	% koni w stosunku do ogółu w guberni	liczba sztuk	% bydła w stosunku do ogółu w guberni	liczba sztuk	% owiec rasowych	% owiec w stosunku do ogółu w guberni	liczba sztuk	% trzody w stosunku do ogółu w guberni
lipnowski	11 300	21,7	25 762	17,1	102 282	46,8	25,1	25 708	23,0
mławski	7 571	14,6	21 311	14,2	67 714	35,9	16,6	14 342	12,8
ostrołęcki	7 754	14,9	24 513	16,3	49 194	59,7	12,1	14 001	12,6
płocki	9 220	17,7	27 792	18,5	61 780	51,0	15,1	21 198	19,0
przasnyski	9 933	19,1	26 381	17,5	75 309	45,4	18,5	20 722	18,7
pultuski	6 256	12,0	24 639	16,4	51 516	84,7	12,6	15 518	13,9
gubernia płocka	52 034	100	150 398	100	407 795	51,1	100	111 489	100

*) AGAD, KRSW syg. 6994 Raport za 1942 r., s. 372

TABELA 28

Liczba inwentarza w woj. płockim i Królestwie Polskim w latach 1808—1842 w przeliczeniu na sztuki duże *)

lata	woj. płockie	Królestwo Polskie	% inwentarza w woj. płockim w stosunku do KP
1808	175 349	—	—
1824	293 990	2 248 448	13,07
1825	308 086	2 347 165	13,12
1826	311 691	2 500 076	12,46
1827	324 551	2 502 673	12,96
1842	297 101	2 475 750	12,00

*) Obliczenia własne na podstawie danych z tabeli 26

TABELA 29

Liczba inwentarza w gub. płockiej przypadająca na 100 ha użytków rolnych w roku 1842 w przeliczeniu na sztuki duże, wg powiatów *)

powiaty	liczba in- wentarza (sztuki duże)	% inwenta- za w sto- sunku do gub. płoc- kiej	sztuk du- żych na 100 ha	sztuk by- dła na 100 ha	użytki rolne w ha
lipnowski	59 367	20,0	32,6	14,1	182 121
mławski	43 024	14,5	17,8	8,8	241 814
ostrołęcki	44 564	15,0	29,7	16,5	148 680
płocki	53 100	17,9	23,2	12,1	229 032
przasnyski	53 992	18,1	24,7	12,0	218 368
pułtuski	43 054	14,5	31,4	17,9	137 023
gub. płocka	297 101	100	25,7	13,0	1 157 038

*) Powierzchnia użytków rolnych wg AGAD Akta KRSW sygn. 6994 s. 366, pozostałe obliczenia na podstawie danych z tabeli nr 27

TABELA 30a

Produkcja mięsa w woj. płockim i Królestwie Polskim w roku 1827 *)

gatunek mięsa	woj. płockie		Królestwo Polskie	
	tony	na 1 mieszkańca w kg	tony	na 1 miesz- kańca w kg
wołowina	1 369	2,9	13 029	3,3
cielęcina	362	0,8	3 335	0,8
wieprzowina	1 917	4,1	13 712	3,4
baranina	611	1,3	4 118	1,0
razem	4 259	9,1	34,194	8,5

*) Woj. płockie — obliczenia własne na podstawie danych AGAD, RS syg. 111 Raport KRSW za 1827 r. s. 713—714; Królestwo Polskie — dane za: I. Sobczak, Przełom... s. 98—99

TABELA 30b

Konsumpcja mięsa w miastach woj. płockiego i Królestwa Polskiego w przecięciu dwulecia 1827—1828 *)

gatunek mięsa	woj. płockie		Królestwo Polskie	
	kg	na 1 miesz- kańca w kg	kg	na 1 miesz- kańca w kg
wołowina	685 964	8,4	14 651 797	16,9
cielęcina	98 082	1,2	1 631 832	1,9
wieprzowina	352 300	4,3	1 127 610	5,9
baranina	194 440	2,4	2 629 000	3,0
razem	1 330 786	16,3	24 040 239	27,7

*) J. Sobczak, Przełom... s. 117